

RADNIČKO PITANJE U PROGRAMIMA GRAĐANSKE POLITIKE
I DJELATNOSTI BOSANSKOHERCEGOVAČKOG SABORA

Stupanje radničke klase na političku scenu u Bosni i Hercegovini u majskim štrajkovima 1906. privukao je značajnu pažnju građanskih političara, koji su nastojali da ostvare uticaj na štrajkački pokret, da ga potčine svojoj kontroli i iskoriste za ciljeve građanske politike. Pri tome je njihov negativan stav prema izrastanju i organizovanju jednog internacionalistički orijentisanog radničkog pokreta bio jedan od bitnih motiva njihovog angažovanja. Tako je aktivnost manje grupe srpskih intelektualaca oko lista "Dan" na čelu sa dr Lazarom Dimitrijevićem i njegov pokušaj da se stavi na čelo štrajkača u Sarajevu bio inspirisan shvatanjem da bi pristupanje srpskih radnika socijaldemokratskom pokretu bilo krajnje nepovoljno i opasno za srpski nacionalni pokret, jer bi to moglo izazvati indiferentnost prema svemu što je srpsko. Polazilo se od toga da narod i vjera neće više imati značaj ako se zauzme stanište da su svi radnici braća.¹⁾ Zato je Dimitrijević još 1905. godine pokušao da omete stvaranje strukovnih organizacija u Sarajevu, nastojeći da se srpski radnici organizuju na nacionalnoj osnovi, u okviru srpskog zanatlijskog udruženja. Pojava i djelatnost zanatlijsko-radničkih udruženja formiranih na principu istovjetne nacionalno-konfesionalne pripadnosti svojih članova bila je odraz tradicionalne sitno-zanatske strukture bosanskohercegovačkih gradova u kojoj klasna podjela još nije mogla postati prevalentna u odnosu na nacionalno-konfesionalnu podjelu. Ovakva udruženja bila su pod uticajem građanskih političara. To posebno vrijedi za "Organizaciju radnika Hrvata" (od 1907. "Matica radnika Hrvata za Bosnu i Hercegovinu") osnovanu neposredno poslije majskih štrajkova 1906. Jedan od njenih prioriternih zadataka bio je da među hrvatskim radnicima u Bosni i Hercegovini razvija hrvatsku

¹⁾ V. B o g i ć e v i ć, *Grada o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878-1905*, Sarajevo, 1956, str. 272. Up. K. K a s e r, *Die Politik der Serben Bosniens und der Herzegowina von 1903. bis zum Attentat von Sarajevo*, Graz (rukopis) str. 61-64. O djelatnosti dr Lazara Dimitrijevića i drugih građanskih političara prije, za vrijeme i nakon majskih štrajkova 1906 prema radničkom pokretu vidi i I. H a d ž i - b e g o v i ć, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, str. 291-292, 317, 343 i dalje.

nacionalnu misao. Do osnivanja analogne organizacije srpskih radnika, međutim, nije došlo, jer u tom smislu nisu ni postojale intencije vodećih srpskih političara. Aktivnost L. Dimitrijevića u odnosu na radništvo i radnički pokret, kao i njegovo zauzimanje za rješenje agrarnog pitanja, nije dobila podršku najvećeg dijela srpske inteligencije i čaršije. Razlog tome nije samo bila Dimitrijevićeva izrazita prorežimska politika nego i sticaj okolnosti da su se socijalna pitanja i radnički pokret našli na margini njihovog interesa, dok je nacionalna, kulturna, politička i privredna problematika bila u prvom planu. U tom pogledu postojale su specifičnosti i znatne razlike između glavnih nosilaca hrvatske, srpske i muslimanske politike, koje su proizilazile iz socijalne strukture pojedinih nacionalno-konfesionalnih grupacija, udjela radničke klase u njima kao i drugih relevantnih okolnosti.

Za politički razvitak u Bosni i Hercegovini bila je karakteristična pojava nacionalno-političkih pokreta koji su pretendovali da reprezentuju cijeli narod bez obzira na njegovu socijalnu strukturu. Stvaranje "narodnih" organizacija (Hrvatske narodne zajednice, Muslimanske narodne organizacije i Srpske narodne organizacije), a zatim saborskih poslaničkih klubova i frakcija bilo je međuetapa od pojave nacionalnih pokreta do stvaranja političkih stranaka.²⁾ Međutim, uporedo sa stvaranjem narodnih organizacija kod Srba i Muslimana, pojavile su se i njima suprostavljene, malo uticajne, političke grupe, Srpska samostalna stranka i Muslimanska napredna stranka, koje su posvetile određenu pažnju radničkom pitanju.

U programu Dimitrijevićeve Srpske samostalne stranke, formalno osnovane u maju 1907. uz podršku vlasti, u prvom planu bili su socijalni zahtjevi koji se odnose na rješenje agrarnog pitanja i zaštitu domaćih radnika. To je bilo prvi puta da je radničko pitanje unijeto u program jedne građanske političke grupe u Bosni i Hercegovini. U programu je traženo da se olakša vojna obaveza u interesu radnika, da se zapošljavanje i plaćanje domaćih radnika zakonski reguliše kao i da se državno i općinsko zemljište dade na korištenje radnicima. Ti zahtjevi bili su postavljeni sa namjerom da se srpski radnici odvrate od socijaldemokrata.³⁾

Uskoro se međutim, u programu Srpske narodne organizacije (SNO) usvojenom na njenoj osnivačkoj skupštini, koja je održana u Sarajevu od 7. do 11. novembra 1907, našlo i radničko pitanje. U dijelu programa koji je bio posvećen zahtjevima za reformama u društvenom životu

²⁾ Up. K. K a s e r, op. cit. str. 70-71; M. I m a m o v i ć, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878 do 1914*, Sarajevo 1976, str. 128. i dalje.

³⁾ K. K a s e r, op. cit. str. 88-89.

tražilo se u trinaestoj tački: "Zaštita i osiguranje radnika. Zakonsko regulisanje odnosa između radnika i poslodavaca u smislu dovoljne nagrade i utvrđenog primjernog radnog vremena."⁴⁾ Među ciljevima djelatnosti "Privrede", srpskog ekonomskog udruženja, osnovanog 1907. na inicijativu grupe oko "Naroda", bilo je i stvaranje radničkih organizacija za zaštitu protiv eksploatacije od strane preduzetnika i fabrikanata. Ovaj programski cilj formulisan je paralelno sa stavom "Privrede" o potrebi pomaganja srpskih trgovačkih udruženja i kreditnih institucija.⁵⁾ Kako među domaćim građanstvom gotovo i nije bilo industrijskih preduzetnika i fabrikanata, ovaj stav je bio uperen protiv stranog kapitala i zemaljskog erara kao najvećeg industrijskog preduzetnika. Inače, cjelokupna djelatnost "Privrede" bila je neznatna, pa njeni programski stavovi u odnosu na radnike nisu imali praktični značaj.

U programu 39-torice, koji je povodom uvođenja Ustava i priprema za saborske izbore objavljen 31.marta 1910. kao rezultat kompromisa heterogenih političkih grupa unutar Srpske narodne organizacije, radnici su samo uzgredno u jednoj rečenici pomenuti: "Radnicima treba osigurati uslove mirnog rada i kulturnog života".⁶⁾ Tada se, pak u središtu socijalnog programa Srpske narodne organizacije našlo prvi put rješenje agrarnog pitanja obligatnim otkupom kmetovskih selišta, kome znatan dio srpskih građanskih političara neće ostati dosljedan, ali se u predizbornom programu ono nije moglo izbjeći. Pretežan dio kmetova bio je srpske nacionalnosti, i oni su bili dominantni kao birači u pravoslavnom izbornom tijelu treće, seoske kurije. Rješenje agrarnog pitanja direktno je tangiralo i znatan dio naročito sezonskih radnika, osobito onih koji su bili zaposleni u eksploataciji šuma. To su bili pretežno radnici srpske nacionalnosti, koji su ujedno bili i seljaci, a često i kmetovi.

Hrvatski građanski političari kao i katolički klerikalni krugovi znatno više pažnje posvetili su radničkom pokretu nego što je to bilo slučaj kod srpskih i muslimanskih političkih i vjerskih faktora. To je zahvaljujući specifičnosti političkih, društvenih i kulturnih prilika kod bosanskohercegovačkih Hrvata dovelo do stvaranja Organizacije radnika Hrvata odnosno "Matice radnika Hrvata za Bosnu i Hercegovinu" koja je trebalo da se razvije u konkurentsku organizaciju Glavnom radničkom savezu za Bosnu i Hercegovinu. Pri tome su kako klerikalna tako i građansko-liberalna struja u hrvatskom nacionalnom pokretu u politici

⁴⁾ B. Č u b r i l o v i ć, *Petar Kočić i njegovo doba*, Banja Luka - Zagreb 1934, str. 56.

⁵⁾ K. K a s e r, op. cit. str. 97-98, nap.75 na str. 278.

⁶⁾ B. Č u b r i l o v i ć, op. cit. str. 94.

prema radništvu polazile sa svojih idejnih platformi, koje su u mnogoćemu imale dodirne tačke, ali su se istovremeno u nekim značajnim pitanjima odnosa nacionalnog i vjerskog sukobljavale.⁷⁾

U vezi sa pripremanjem za donošenje zemaljskog ustava Hrvatska narodna zajednica (HNZ) je podrobnije definisala svoj program prema radničkom pitanju. To je učinjeno u posebnoj deklaraciji objavljenoj 21. februara 1909. povodom ustavne ankete. Hrvatska narodna zajednica je isticala da se mora uzeti u zaštitu interes pojedinih potlačenih staleža u zemlji kao što je na primjer radnički stalež. Taj stalež, s obzirom na njegov veoma težak materijalni položaj, zaslužuje svaku pažnju jer su njegovi interesi ugroženi od strane mnogo jačeg protivnika. Ukazano je da je radničko pitanje jedno od najvažnijih savremenih socijalnih problema i da je sve aktuelnije pitanje regulisanja statusa radnika. Zauzeto je stanovište da je slobodno udruživanje radnika pravedna stvar koju treba podržavati i pomagati, jer ona ide za tim da se popravi i unaprijedi njihova potlačena klasa, kako bi odoljela kapitalističkoj bujici koja ide za tim da radnu snagu izrabljuje. Pozivajući se na čovječnost traži se da se udovolji radničkim zahtjevima, što u praksi znači da "radna snaga mora biti plaćena prema svojoj vrijednosti" i da treba znatno popraviti ekonomsko, društveno i kulturno stanje radništva. Neposredno je traženo da se pri stvaranju državnih temeljnih zahtjeva za Bosnu i Hercegovinu radničko pitanje prvenstveno stavi na dnevni red u budućem saboru. Zastupano je gledište "da je samo radnik kao takav u stanju da se bori za čisto radničke interese" i da radnički stalež "u saboru samo po radniku može biti dotično zastupljen." Odatle i prijedlog prema kome u okviru kurijalnog izbornog sistema, koji je bio u pripremi da se ozakoni, treba da se uvede i radnička kurija, makar i sa dva mandata. Interesantno je napomenuti da se prema ovom prijedlogu smatralo da se prilikom glasanja radnika može prenebregnuti opštevažeci princip religiozne podjele birača i kandidata "jer su radnički interesi isti bez obzira na konfesionalnu neistovjetnost."⁸⁾

Stavovi o položaju radnika i potrebi njegovog poboljšanja zauzeli su vrlo istaknuto mjesto i u izbornom proglašenju Hrvatske narodne zajednice. Tom prilikom je još rečeno da će se budući poslanici Zajednice brinuti o problemima radništva, ali da to nije dovoljno pa se ponovo predlaže osnivanje radničke kurije i izbor dva poslanika kao predstavnika 58.000 zaposlenih radnika.⁹⁾ Zahtjev da se osnuje posebna radnička

⁷⁾ Vidi o tome I. H a d ž i b e g o v i ć, *Klerikalizam u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine*, Godišnjak DI BiH XIX/1970-1971, str. 139-162, i s t i, *Postanak radničke klase*, str. 344 i dalje.

⁸⁾ L. Đ a k o v i ć, *Formiranje političkih stranaka kod bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Sarajevo 1969, str. 149-151 (rukopis doktorske disertacije).

⁹⁾ Ibidem, str. 272.

kurija postavila je ne samo Hrvatska narodna zajednica nego i Hrvatska katolička udruga. (HKU).

U pravilima Hrvatske katoličke udruge, koja je formalno osnovana 18. januara 1910. stoji da će Udruga nastojati "napose da radništvo u ustavnom tijelu dobije svoju vlastitu kuriju". Na radništvo se odnosio i član pravila formulisan u duhu kršćansko socijalne ideologije koji glasi: "Cijeneći veliku vrijednost nacionalno i vjerski odgojenog radništva trsit će se da radništvo dobije ovakav odgoj, i da mu se osiguraju uvjeti života, rada i napretka a osobito obskrba u starosti i nemoći ...¹⁰⁾

Hrvatska narodna zajednica i Hrvatska katolička udruga međusobno su vodile suparničku borbu i za uticaj u redovima hrvatskih radnika i uopšte radnika katoličke vjere, koji su bili relativno najbrojniji, a obje su nastojale paralisati upliv socijaldemokracije. Pri tome je Hrvatska narodna zajednica vodila računa o političkom raspoloženju radnika koje je okupljala Matica radnika Hrvata. Karakteristično je da je na skupštini Matice održanoj 1. maja 1910. usvojena bila rezolucija povodom predstojeće djelatnosti Sabora, u kojoj je postavljen niz zahtjeva sličnih socijaldemokratskim. To su bili zahtjevi u pogledu opšteg, jednakog i tajnog izbornog prava, zakonskog osiguranja radnika u bolesti, u slučaju nesreće, nezaposlenosti, starosti i dr. te u pogledu opštih političkih sloboda i riješenju agrarnog pitanja. Dalje je traženo da obje hrvatske političke frakcije zajednički podrže interese hrvatskih radnika i pomognu im da nominiraju svoje kandidate u buduću Sabor. Na skupštini je, međutim, došlo vidno do izražaja i tendencija koja je pledirala za radničku solidarnost i jedinstvo u rješavanju ekonomskih pitanja radničke klase i za punu slobodu u političkom opredjeljivanju svakog radnika, što svjedoči o jakom uticaju sindikalizma iz Hrvatske. Mada su ove ideje nailazile na odobravanje članstva, rukovodstvo Matice ostalo je dosljedno i isključivo na nacionalno-konfesionalnom principu.¹¹⁾

Muslimanske političke organizacije poklanjale su radničkom pitanju manje pažnje od hrvatskih i srpskih. U vodstvima muslimanskih političkih organizacija, kako i Muslimanske narodne organizacije tako i Muslimanske napredne stranke (docnije nazvane Muslimanska samostalna stranka), dominantnu ulogu imali su zemljoposjednički elementi i njihovi ekonomski i politički interesi. I broj radnika u muslimanskoj populaciji bio je relativno manji nego kod Hrvata i Srba, jer se znatan dio proleterizovanih muslimanskih seljaka, zanatlija i drugih iseljavao u Tursku umjesto da popunjava redove radničke klase u Bosni i Hercegovini. Građanski elementi, a posebno inteligencija bili su znatno

¹⁰⁾ Ibidem, str. 338; L. Đ a k o v i ć, *Osnivanje "Hrvatske katoličke udruge" u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak DI BiH XXV, str. 152.

¹¹⁾ I. H a d ž i b e g o v i ć, *Postanak radničke klase*, str. 347-349.

prisutniji u provladinoj i u redovima muslimanskog stanovništva malo uticajnoj Muslimanskoj naprednoj stranci nego u redovima Muslimanske narodne organizacije. Zato je Muslimanska napredna stranka prije Muslimanske narodne organizacije posvetila izvjesnu pažnju radničkom pitanju.

U programu Muslimanske napredne stranke, usvojenom na njenoj osnivačkoj skupštini koja je održana od 24-26. avgusta 1908, unijet je jedan član o "radničkom pitanju". Taj član se nalazi u dijelu programa posvećenom socijalnoj problematici i u njemu se kaže da će Muslimanska napredna stranka "nastojati da oko sebe okupi što više muslimanskih radnika, raditi će oko unapređenja i poboljšanja radničkih životnih i staleških prilika, uređenja radnog vremena, poboljšanja plaća, te osiguranju radnika, za slučaj nezgode, onemogućenja, starosti i smrti". Uz to se naglašava da će stranka "pobijati ... sve one smjerove među radništvom, koje bi muslimanske radnike zavodili u internacionalizam i bezvjerstvo".¹²⁾

Radničko pitanje prvi put je unijeto i u program Muslimanske narodne organizacije (MNO) 1910. godine. Tada je njen Egzekutivni odbor, povodom priprema za saborske izbore, dobio nalog od skupštine održane 26. marta 1910 da dopuni odnosno proširi program Muslimanske narodne organizacije. U novom programu koji je objavljen u "Musavatu" 30. aprila iste godine izrazito je dominiralo agrarno pitanje. Potpuno u sjenci zahtjeva u interesu zemljoposjednika našle su mjesto i tačke programa koje se odnose na unapređenje zanatsva, podizanje domaće trgovine i industrije, kao i saobraćaja. Ovaj spisak se završava zahtjevom "da se potpuno reguliše radničko pitanje, a naročito da muslimanski radnici dobiju zarade", što dovoljno govori o klasnom profilu programa, ali i težnji vođstva Muslimanske narodne organizacije da svoj program učini atraktivnim za sve muslimanske slojeve.¹³⁾

Stvaranjem hrvatsko-muslimanskog bloka u Saboru i provladinom politikom Muslimanskog poslaničkog kluba stvoreni su uslovi da se konačno u ljeto 1911. fuzionišu Muslimanska narodna organizacija i Muslimanska samostalna stranka u Ujedinjenu muslimansku organizaciju. Program Ujedinjene muslimanske organizacije značio je po svom konzervativnom duhu u izvjesnom smislu korak nazad u odnosu na ranije programe muslimanskih stranaka koje su se ujedinile. Tako se npr. za razliku od "naprednjaka", koji su 1908. u svoj program unijeli posebne odredbe posvećene socijalnoj politici i radničkom pitanju, u programu nove muslimanske organizacije samo se uzgred spominje da će se prilikom aktivnosti na osnivanju novčanih zavoda, zemljoradničkih zadruga, industrijskih preduzeća i zanatlijskih udruženja imati "na umu podupiranje posjednika, težaka, trgovaca, zanatlija, radnika".¹⁴⁾

12) M. I m a m o v i ć, op. cit. str. 179-180.

13) Dž. J u z b a š i ć, *Neke napomene o problemima etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 11-12/1975-1976, str. 307.

14) "Zeman" br.1, Sarajevo 2.9.1911.

Oktrojisanje Zemaljskog ustava 17. februara 1910, a zatim otvaranje Bosanskohercegovačkog sabora, koji je djelovao od sredine 1910. do sredine 1914, označava novu etapu u političkom razvoju Bosne i Hercegovine. Međutim, sam dotadašnji podređeni državnopravni položaj Bosne i Hercegovine u Austro-Ugarskoj nije se poslije aneksije i donošenjem Ustava bitno izmijenio. Ustavom su garantovana dijelom već ranije ozakonjena građanska prava, koje je vlada, u slučaju kada oćijeni da su nastupile vanredne okolnosti, mogla ograničiti ili suspendovati za cijelu zemlju odnosno za pojedine njezine djelove. Predstavničko tijelo, Sabor, sastojalo se od ukupno 92 člana. Od toga su 20-torica, tj više od petine članova, ulazili u Sabor po položaju (virilisti) dok su 72 bili izabrani poslanici. Ovako veliko ućešće virilista, crkvenih i laičkih velikodostojnika (odnos virilista i poslanika bio je 1 : 3,6) trebalo je da osigura konzervativni karakter Sabora. Tome je trebalo da posluži i cjelokupni izborni sistem zasnovan na glasanju po kurijama. To je bilo slično kao i kod izbora za zemaljske sabore u austrijskim zemljama, iako je u Austriji za izbore u Carevinsko vijeće još 1907. bilo uvedeno opšte i jednako pravo glasa.

Prvu izbornu kuriju sačinjavali su veleposjednici, visoko-oporezovani i fakultetski obrazovani građani, svećenici, aktivni i penzionisani državni činovnici, drugu kuriju svi ostali stanovnici gradova, a treću seosko stanovništvo. Unutar pojedinih kurija glasalo se opet u odvojenim izbornim tijelima po konfesijama, kojima je zavisno od broja pripadnika dodjeljen određeni broj poslaničkih mjesta (prema ključu katolici 4: muslimani 6: pravoslavni 7,75).

To je odgovaralo intencijama izraženim u uputstvu cara ministru Buriánu za uvođenje ustavnih institucija u Bosni i Hercegovini, u kome car naređuje "da se udovolji potrebama naroda u pogledu izvjesnog učestvovanja u upravi zemlje posredstvom zemaljskog zastupstva, ali u takvom obliku koji će odgovarati vjerskim prilikama i čuvati od starine naslijeđeni društveni red." Zemaljski sabor trebao je da se konstituiše na načelu zastupanja interesa i da "bude što je moguće vjerniji odraz nacionalnih, konfesionalnih i političkih prilika." U stvari radilo se o tome da se učvrsti klasna i vjerska podvojenost na kojoj je trebalo dalje izgrađivati austrougarsku politiku u Bosni i Hercegovini.¹⁵⁾ Pri tome je osnovna ideja o odvojenim nacionalno-konfesionalnim izbornim tijelima, koja su postojala paralelno sa kurijalnom podjelom, u bosanski

¹⁵⁾ H. K a p i d ž i ć, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, (Članci i rasprave), Sarajevo 1968, str. 52, 87.

Ustav preuzeta iz ustava za Moravsku iz 1905. godine (moravska nagodba). Odredbe o uvođenju nacionalnog katastra i podjela mandata za zemaljski sabor po određenom nacionalnom ključu unesene su i u ustav nacionalno mješovite Bukovine, koji je stupio na snagu uskoro poslije bosanskog ustava (zakoni od 26.maja 1910.).¹⁶⁾ To su bili u deceniji pred Prvi svjetski rat pokušaji da se u pojedinim zemljama austrijske polovine Monarhije rješava nacionalno pitanje.

Mada je po bosanskom Ustavu aktivno biračko pravo bilo opšte (žene pri tome nisu imale pravo glasa ukoliko nisu spadale među veleposjednike koji su plaćali najmanje 140 kruna zemljarine godišnje) i nije postojao poreski i obrazovni cenzus, koji bi siromašne slojeve lišavao izbornog prava kao u ugarskoj polovini Monarhije i nekim dijelovima Cislajtanije (Tirolu, Dalmaciji, Češkoj, Šleziji i Galiciji), kurijalni izborni sistem izrazito je favorizovao ekonomski i intelektualno izdvojene, po broju neznatne grupe stanovništva, kao i strani element koji je bio snažno zastupljen u javnim službama i gradskoj privredi. Izrazito politički značaj imalo je formiranje posebne izborne klase u prvoj kuriji za muslimanske veleposjednike. Ispunjenje njihove želje da im se osigura tradicionalno povlašten položaj bilo je motivisano nadom da će se ovaj društveni sloj "razviti u konzervativan i državni vjerman element".¹⁷⁾

Koliko je bio nepravedan ovaj izborni sistem vidi se najbolje po tome ako se uporedi broj mandata za pojedine kurije sa brojem upisanih birača.¹⁸⁾ U prvoj kuriji 6.866 birača biralo je 18 poslanika, u drugoj kuriji 47.725 birača biralo je 20 poslanika, a u trećoj kuriji 347.573 birača birali su 34 poslanika. U prvoj izornoj klasi prve kurije upisano je bilo samo 399 birača na koje je otpadalo 5 mandata, pa je jedan veleposjednički glas vrijedio kao 128 glasova seljaka iz treće kurije ili 30 glasova radnika, sitnih zanatlija i malih trgovaca - stanovnika gradova koji su glasali u drugoj kuriji. Ili jedan glas veletrgovaca, industrijalaca, intelektualaca i drugih koji su birali u drugoj izornoj klasi prve kurije vrijedio je gotovo kao pet glasova birača druge kurije ili nešto više od 20 glasova birača treće kurije. Odnosi su bili još drastičniji ako se posmatraju samo muslimanski glasovi. Jedan glas muslimanskih zemljoposjednika vrijedio je preko 147 glasova muslimanskih seljaka, ili preko 41

¹⁶⁾ R. S i e g h a r t, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht*, Berlin 1923, str. 423-427.

¹⁷⁾ Kao napomena 15.

¹⁸⁾ Ukupan broj upisanih birača iznosio je 402.164. Od toga je bilo 173.127 srpsko-pravoslavnih ili 43,05%, 137.365 muslimana ili 34,15%, 88.929 katolika ili 22,21%. Ostatak od 2.744 birača ili 0,59% otpadao je na jevreje i konfesije koje ne dobijaju mandate. Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 13.4.1910, tel. Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Zajedničko ministarstvo finansija Pr BiH 474/1910 (dalje citiram samo signature istog fonda), ista istom 14.4.1910, prilog Koncentrations - Tabele (Pr BH 494/1910).

glas muslimanskog gradskog stanovništva. Muslimanski veleposjednici su tako prilikom podjele mandata koji su pripadali Muslimanima bili posebno favorizovani na štetu drugih muslimanskih birača.

Ovakav komplikovani izborni sistem, koji se zasnivao na socijalnoj i nacionalno-konfesionalnoj podjeli birača, pružao je, kako je zapazio i tadašnji francuski konzul u Sarajevu, mogućnost režimu da politički balansira i spriječava stvaranje koalicija birača koje bi prema njemu bile neprijateljski raspoložene.¹⁹⁾

Izborni sistem bio je posebno nepovoljan za djelovanje Socijaldemokratske stranke (SDS) Bosne i Hercegovine. Zato je ona u toku 1909. godine u Sarajevu i drugim mjestima organizovala javne radničke skupštine, na kojima su kao i u "Glasu slobode" isticani zahtjevi za slobodouman i demokratski ustav i sabor koji bi bio biran na temelju opšteg, jednakog, trajnog i neposrednog prava glasa. Zahtijevano je da se kompetencija sabora protegne na sva pitanja koja se tiču Bosne i Hercegovine i da vlada bude odgovorna Saboru.²⁰⁾ Rukovodstvo Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine pokušavalo je da pridobije i građanske stranke za saradnju s ciljem da se široke mase uvuku u borbu za opšte i jednako pravo glasa. To mu nije pošlo za rukom, pored ostalog i stoga što su se vlasti protivile takvoj saradnji, nedopuštajući da skupovima koje su organizovali socijaldemokrati prisustvuju i pripadnici građanskih partija.²¹⁾ Na sam dan proglašenja Ustava 20. februara 1910. godine mostarski radnici su priredili uspješnu demonstraciju, dok su u isto vrijeme razne deputacije autonomnih korporacija i udruženja sveštenika i notabla izražavale pred predstavnicima vlasti u svim gradovima zemlje svoju lojalnost i zahvalnost vladaru na darovanim ustavnim institucijama.²²⁾

Mada nijedna politička grupacija nije bila zadovoljna u pogledu nadležnosti budućeg Bosanskohercegovačkog sabora, kao ni sa nizom drugih odredaba ustavnog projekta, građanski političari nisu organizovali ni jednu javnu protestnu akciju ni demonstraciju. Oni su se u toku 1909. odnosno početkom 1910. godine ograničili na iznošenje zamjerki i podnošenje predstavki nosiocima vlasti. Pri tome se težište njihovih

¹⁹⁾ M. Z. Ž i v a n o v i ć, *Izvještaji diplomatskih predstavnika Francuske u Austro-Ugarskoj o događajima u Bosni i Hercegovini od završetka aneksione krize (marta 1909) do atentata Bogdana Žerajića (juna 1910)*, Istorijski časopis XVIII/1971, str. 466.

²⁰⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1951, str. 107.

²¹⁾ H. K a p i d ž i ć, op. cit. str. 72-78.

²²⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, telegrami od 21. i 23.2.1910. (Pr BH 245, 247 i 266 iz 191); prepis izvještaja Okružne oblasti u Mostaru od 2.3.1910 (Pr BH 331/1910).

zahtjeva sve više prenosilo na to da se jednoj ili drugoj konfesiji u Saboru dodijeli koji poslanički mandat više ili koji virilist. Na kraju su sve političke stranke izuzev SDS Bosne i Hercegovine prije proglašenja ustava prihvatile konfesionalne kurije kao momentanu neminovnost. To je učinila i SNO, koja se u svom programu i javnom političkom djelovanju zalagala za parlamentarnu demokratiju i opšte, direktno, jednako i tajno pravo glasa. Opredjelivši se u većini za "realnu politiku" poslije završetka aneksione krize, SNO je na skupštini povjerenika u Sarajevu 16.maja 1909. pored ostalog zaključila da se u predstavi ministru Buriánu povodom nacrtá ustava naglasi da je ona iz principijelnih razloga protiv konfesionalnih kurija, ali da tome u datim okolnostima ne pridaje aktuelan značaj. Preporuku da se takav stav zauzme dao je dr Danilu Dimoviću istaknuti češki političar Tomas G. Masarik, pa je i SNO tražila da se poveća broj virilista iz redova Srba.²³⁾

SDS Bosne i Hercegovine istakla je dvojicu kandidata prilikom saborskih izbora održanih u maju 1910. (Ivana Salamunovićá i Savu Kapora), iako je bila svijesna da joj izborni sistem ne daje šanse za uspjeh. Stranka je, međutim, smatrala da joj angažovanje u izbornoj kampanji pruža pogodnu priliku da pozove narod u borbu za reviziju ustava, populariše svoj program i kritikuje rad građanskih stranaka. Na izborima socijaldemokratima nije pošlo za rukom da dobiju nijedan mandat. Uzrok svog neuspjeha, posebno kod Srba, oni su vidjeli u tome što je u zadnji momenat pred izbore došlo do sporazuma različitih frakcija unutar SNO. Tako privremeno ujedinjena SNO pozvala je narod na "slogu" proglašivši svakog Srbina koji nije s njima izdajicom. Zatim sve građanske stranke širile su u narodu neistine o socijaldemokratima. To osobito važi za selo gdje su u izbornoj agitaciji odlučujuću ulogu imali popovi.²⁴⁾ Uz to treba imati u vidu da industrijski razvitak u Bosni i Hercegovini nije bio doveo do koncentracije većih masa u bosanskohercegovačkim gradovima, koji su i za vrijeme austrougarske vladavine zadržali u mnogom svoj sitno-zanatlijsko-trgovački i agrarni karakter. Zbog toga što je razvoj drvne industrije, rudarstva, metalurgije i hemijske industrije bio vezan za selo i što su preduzeća i pogoni bili razbacani po cijeloj zemlji, bosanskohercegovačkoj socijaldemokratiji, izolovanoj od seljaštva, bilo je znatno otežano djelovanje i uticaj. Sve je to skupa kao posljedicu imalo da nijedan predstavnik SDS BiH nije mogao ući ne samo u Bosanskohercegovački sabor nego niti u jedno opštinsko predstavništvo većih gradova.²⁵⁾ Socijaldemokrati su se i

²³⁾ Fritz von R e i n ö h l, *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges, I Der Fall Jeftanović-Šola-Gavrila*, Wien 1944, Nr 58, str. 49.

²⁴⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 108, 128-131.

²⁵⁾ Vidi I. H a d ž i b e g o v i ć, *Postanak radničke klase*, str. 356.

docnije prilikom naknadnih izbora za upražnjena mjesta u Saboru pojavljivali sa svojim kandidatima, ali im ni tada nije polazilo za rukom da dobiju mandat.

Jedini radnik koji je ušao u Bosanskohercegovački sabor bio je Petar Mrljić, rudarski radnik iz Vareša, izabran na listi HKU. On je ujedno bio i jedini radnik koga su građanske političke stranke kandidovale. Politički rezultat saborskih izbora kako redovnih u maju tako i naknadnih u septembru 1910. bio je da je sve srpsko-pravoslavne mandate dobila SNO (31), sve muslimanske MNO (24), dok je u pogledu katoličkih mandata većina pripala HNZ (12), a manji dio HKU (4). U socijalnom pogledu u sastavu Sabora najbrojnija je bila inteligencija.²⁶⁾ Od 72 poslanika 45-orica su pripadala svjetovnoj i duhovnoj inteligenciji. Zajedno sa 19 virilista koji su spadali u ovu kategoriju broj članova Sabora koji su se bavili intelektualnim zanimanjima iznosio je 64, tj. 69,56% od ukupnog broja svih članova. Ako se uzme u obzir samo 21 sveštenik koji je ulazio u Sabor bilo kao virilni član (15) ili kao poslanik (6 sveštenika bili su poslanici i to 4 pravoslavna i 2 katolička, pripadnici HKU), onda je učešće sveštenika među članovima Sabora iznosilo je 22,82%. Pri tome su sveštena lica kod pravoslavnih zauzimala 22,22% svih virilnih i poslaničkih mjesta u Saboru namjenjenim pravoslavnim, a kod katolika 33,33% mjesta predviđenim za katolike. Kod Muslimana, kod kojih među poslanicima nije bilo sveštenika, 17,24% mjesta u Saboru rezervisanih za Muslimane pripalo je muslimanskim sveštenim licima kao virilistima. Među svjetovnom inteligencijom značajnu ulogu igrali su pravници, posebno advokati. Četrnaest poslanika, ne računajući viriliste, bili su advokati odnosno advokatski pripravnici (7 Srba, 5 Hrvata, 1 Musliman, 1 Jevrej), od kojih su neki, naručito stranački prvaci bili usko poslovno povezani sa domaćim a donekle i sa stranim privrednicima i bankama. Neki pojedinci među intelektualcima bili su ujedno i krupni zemljoposjednici (npr. dr Diogen Petrović) i poduzetnici (dr Jovo Simić). Pojedini veleposjednici bili su istovremeno trgovci ili preduzetnici, odnosno i jedno i drugo. U Sabor su inače, 1910. ušla dva preduzetnika i pet trgovaca ne računajući tu one članove Sabora, koji su kao npr. Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola bili iskazani kao veleposjednici, a bili su ujedno istaknuti trgovci i kapitalistički poduzetnici.²⁷⁾

²⁶⁾ Razmatranja o socijalnoj strukturi Sabora zasnivaju se na podacima sadržanim u spiskovima njegovih članova, Pr BH 953/1910, Pr BH 347/1912, Kriegsarchiv Wien (dalje KA), Nachlass Potioreks (N1 Pot) A 3, Fasz 2, br. 601 i 610.

²⁷⁾ Upravo su Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola bili oni malobrojni pojedinci i među pripadnicima relativno najrazvijenijeg srpskog građanstva, kojima je pošlo za rukom da zauzmu značajnije mjesto u modernom poslovnom svijetu u Bosni i Hercegovini. Tako je Gligorije Jeftanović, tada najpoznatiji srpski političar, potpredsjednik Velikog upravnog

Među članovima Sabora bilo je 19 krupnih zemljoposjednika (14 Muslimana, 4 Srbina, od toga jedan virilist, i 1 Hrvat) i 5 zemljoposjednika (3 Muslimana, 1 Srbin i 1 Hrvat), a njih 24 zajedno zauzimali su 26,08% svih poslaničkih i virilnih mjesta. Intelektualci su brojno dominirali među izabranim poslanicima HNZ (od 12 poslanika HNZ bilo je 10 intelektualaca, 1 zemljišni veleposlanik i 1 posjednik) i SNO (od 31 poslanika SNO bilo je pored 4 sveštenika još 20 intelektualaca različitih profila, od kojih je jedan bio inženjer i građevinski preduzetnik, 3 trgovca, 3 veleposjednika i 1 gazda). Polovina od 4 izabrana poslanika HKU bili su klerici, a od druge dvojice jedan je bio inženjer, a drugi radnik. Nasuprot tome, među izabranim muslimanskim poslanicima izrazitu prevagu imali su zemljišni veleposjednici i posjednici (od 24 poslanika 14-torica su bili veleposjednici, od kojih su nekolicina bili ujedno i trgovci, a jedan i preduzetnik (Suljaga Vejzović), te 3 posjednika i 7 intelektualaca). Nijedan seljak ni moderni industrijalac nije kao poslanik 1910. ušao u Sabor. To se desilo tek narednih godina na naknadnim izborima. Kao kandidati Kočićeve grupe, nakon njenog istupanja iz Srpskog saborskog kluba, izabrani su u Sabor seljaci Maksim Đurković krajem 1911. i Stojan Stojčević u maju 1914, dok je seljak Vukan Kuljanin ušao u Sabor krajem 1913. kao pripadnik Dimovićeve Srpske narodne stranke. Istovremeno je sa Dimovićeve liste izabran i industrijalac Vaso Vasiljević.

Iako su u djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora, naročito među dijelom inteligencije, dolazile do izražaja i radikalnije socijalne i političke tendencije, Sabor je kao predstavničko tijelo u mnogome imao konzervativno socijalno-političko obilježje. Pri tome treba imati na umu da su se poslije izbora za Sabor saborske frakcije konstituisale kao vodstva postojećih političkih organizacija. Profilirajući se postepeno kroz rad Sabora, te raspadanjem ili fuzijom pojedinih saborskih poslaničkih klubova, nacionalne političke organizacije odnosno njihovi pojedinih dijelovi nastaviće da evoluiraju u pravcu modernih političkih stranaka.

i prosvjetnog savjeta srpsko-pravoslavne crkve i virilni član Sabora, kao kućevlasnik, krupni zemljišni posjednik i veletrgovac bio jedan od najbogatijih ljudi u zemlji. On je posjedovao ciglanu sa oko šesdeset zaposlenih, krečanu i najveći hotel u Sarajevu ("Hotel Evropa"). Uz to je bio predsjednik i glavni akcionar Srpske štedionice koja je 1907. pretvorena u Srpsku narodnu banku, te predsjednik i glavni akcionar Srpske štamparije d.d. Vidi: K. K a s e r, *Orthodoxe Konfession und serbische Nation in Bosnien und der Hercegovina im Übergang von der türkischen zur österreichisch-ungarischen Herrschaft*, Südostdeutsches Archiv XXVI/XXVII, 1983/1984, str. 120.

Sudjelovanje Sabora u zakonodavnoj djelatnosti ²⁸⁾ odnosilo se isključivo na bosanskohercegovačke poslove. Sva ona pitanja koja se nisu ticala samo Bosne i Hercegovine nego i jedne ili obje države Monarhije bila su izuzeta iz njegove kompetencije. To su posebno bili svi takozvani pragmatički zajednički poslovi (tj. spoljna politika, vojni poslovi i finansiranje ovih zajedničkih poslova), kao i svi oni poslovi od zajedničkog interesa koji su se u obim državama Monarhije regulisali posebno, ali na temelju istih načela utvrđenih u povremenim sporazumima između Austrije i Ugarske. Budući da je Bosanskohercegovački sabor bio samo provincijsko predstavničko tijelo, a ne državni parlament, izvan njegovog djelokruga bila su sva pitanja u vezi sa odbranom. Tako je i zakonodavstvo u pogledu vojne obaveze i određivanja regrutnog kontigenta ostalo i dalje u apsolutnoj vlasti monarha.

Saboru je bilo također uskraćeno pravo da raspravlja i odlučuje o budžetskim izdacima zemlje za vojne ustanove i bosanskohercegovačke trupe, koje su bili organski dio zajedničkih oružanih snaga Monarhije. To je isto vrijedilo i za one budžetske stavke za poslove koji su se u obje države Monarhije regulisali međusobnim sporazumom. U tom pogledu morale su se primjenjivati paralelne austrijske i ugarske zakonske norme kada su bili u pitanju određeni budžetski prihodi i rashodi Bosne i Hercegovine (indirektni porezi na rakiju, pivo, šećer i naftu, monopoli, carine). Mada vrlo važne budžetske pozicije nisu mogle biti predmet pretresanja ni usvajanja u Saboru, ovaj nije mogao odbacivanjem preostalog dijela budžeta da uskrati povjerenje njemu neodgovornoj vladi.²⁹⁾ U slučaju da Sabor privremeno ne usvoji budžet za narednu godinu, ostajao je na snazi postojeći sve dotle "dok ga ne zamjeni novi zakonito usvojeni proračun".

Djelokrug Bosanskohercegovačkog sabora obuhvatio je, međutim, i pored navedenih ograničenja, široko područje upravnih, privrednih, socijalnih, finansijskih, kulturno-prosvjetnih, pravosudnih i drugih poslova koji su bili taksativno navedeni u 27 tačaka 42 člana Zemaljskog ustava. Zakonodavnu vlast u svim ostalim pitanjima, koja ustavom nisu bila izričito stavljena u kompetenciju Sabora niti su spadala u

²⁸⁾ O nadležnosti Bosanskohercegovačkog sabora vidi: K. L a m p, *Die Verfassung von Bosnien und der Herzegowina von 17. Februar 1910*, u *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart*, Tübingen 1911, Bd.V, str. 142 i dalje; F. S c h m i d, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, str. 36-49; N. W u r m b r a n d, *Die rechtliche Stellung Bosniens und der Herzegowina*, Leipzig-Wien 1915, str. 96-145.

²⁹⁾ Up. K. L a m p, *Die Rechtsnatur der Verfassung Bosniens und der Herzegowina von 17. Februar 1910*, u: *Archiv des öffentlichen Rechts*, Tübingen 1911, Bd. XXVII/2, str. 304.

nadležnost austrijskog i ugarskog parlamenta i dalje je ostala, kao i u predustavno doba, isključivo u rukama monarha.

I u poslovima koji su spadali u njegov djelokrug Sabor je imao samo ograničeno pravo da saodlučuje. Posebno ugarska vlada je nastojala da što više ograniči kompetencije Bosanskohercegovačkog sabora i ojača sopstveni uticaj na poslove Bosne i Hercegovine. Ona je nastojala da time otkloni opasnost za dualizam koje su mogle nastati aneksijom i uvođenjem ustava. U pozadini tog nastojanja bio je porast privrednog značaja Bosne i Hercegovine za obje države Monarhije, posebno Ugarsku i zaoštavanje njihove međusobne konkurentne borbe. Iako je još zakonom iz 1880. objema vladama priznat širok uticaj na bosanskohercegovačku upravu, ustavom se ovaj uticaj još više pojačao. U bosanski ustav unesena je ne samo odredba da za sve zakonske osnove usvojene u Saboru prije njihovog podnošenja na sankcionisanje monarhu treba pribaviti saglasnost austrijske i ugarske vlade, nego je još i statuirano da na sve vladine zakonske nacрте i prije nego što oni budu podneseni na pretresanje u Saboru treba da pristanu vlade obiju država Monarhije.³⁰⁾ Osim što je time bilo ozakonjeno pravo veta austrijske i ugarske vlade nad odlukama Sabora, ovim odredbama bila je i djelatnost bosanskohercegovačke uprave znatno otežana.

Sabor je bio politička pozornica koja se našla u centru pažnje javnosti, pa su se zbivanja i odnosi u Saboru u znatnoj mjeri reflektovali na političku situaciju u zemlji.³¹⁾ Austro-Ugarska, i s obzirom na međunarodne odnose i svoj prestiž, nije bila indiferentna prema tome kako će biti političko držanje Sabora. Osim toga, i pored mnogih ograničenja koja su bila nametnuta Saboru, čitav niz životno važnih pitanja nije se mogao rješavati bez njega ukoliko se htjelo ostati na legalnoj osnovi. Sabor nije mogao da donosi punovažne odluke koje bi bile suprotne intencijama nadležnosti faktora u Monarhiji, ali opet pri rješavanju svih pitanja koja su bila u djelokrugu Sabora morala se postići njegova saglasnost.

*
* *
*

³⁰⁾ Dž. J u z b a š i ć, *Izvještaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti*, Godišnjak DI BiH XVIII/1968-69, str. 63-65.

³¹⁾ O političkom razvitku u Bosni i Hercegovini u doba saborske djelatnosti vidi: T. K r u š e v a c, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo 1960, str. 363-377; H. K a p i d ž i ć, op. cit. str. 100-138; M. G r o s s, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Historijski zbornik XIX-XX/1968 str. 40-66; M. I m a m o v i ć, op. cit. str. 228-258; Dž. J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo 1973, str. 36-84; i s t i, *Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice*, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu 18/1981, str. 257-271.

Među poslovima koji su spadali u zakonodavnu kompetenciju Bosanskohercegovačkog sabora u 13. tački 42. člana zemaljskog ustava navode se: "Ustanove općeg dobra, obezbjeđivanje u bolesti i nesreći, osiguranja u starosti i staranje za radništvo, sirotinju itd. Kao i svi drugi socijalni i politički poslovi." Međutim, ova problematika, a posebno pitanje položaja radništva koje se, što nije slučajno, u Ustavu spominje uporedo sa sirotinjom, nalazila se uglavnom na margini interesovanja Sabora. Tek povremeno je radničko pitanje privlačilo veću pažnju saborskih političara, a da pri tome ni jedna od saborskih frakcija nije u praktičnoj političkoj djelatnosti stavila u prvi plan poboljšanje socijalnog položaja radnika.

Radničko pitanje tretirano je u Saboru gotovo isključivo u kontekstu borbe domaćih građanskih političkih snaga protiv dominirajućeg državnog i stranog privatnog kapitala, koji je bio poslodavac najvećem broju radnika. Samo relativno manji broj radnika bio je zaposlen u šumsko-industrijskim i drugim manjim firmama, čiji su vlasnici bili domaći ljudi, i u domaćim zanatskim i trgovačkim radnjama, koje su inače daleko najvećim dijelom radile bez upotrebe pomoćne radne snage (1907. godine 84,7% pomenutih radnji nije upotrebljavalo pomoćnu radnu snagu). Izvan okvira starog trgovačkog - zanatlijskog građanstva nastao je samo mali broj modernih domaćih kapitalističkih preduzetnika koji su se angažovali u industriji. Izrastanjem moderne građanske klase u Bosni i Hercegovini odvijalo se izrazito sporim tempom. Tome je doprinio konzervativni esnafski mentalitet, osobito izražen u redovima muslimanskog građanstva, nedostatak poslovnog iskustva i oskudica u obrtnom kapitalu.³²⁾ Međutim, i postojeći politički i državno-pravni status Bosne i Hercegovine, iz koga je u velikoj mjeri rezultirao njen nepovoljan privredni položaj u Monarhiji, bio je vrlo značajna prepreka za ostvarenje ekonomskih ambicija domaćih kapitalističkih elemenata, koji se nisu mirili sa svojim podređenim mjestom. Stoga i nastojanja za političkom emancipacijom, koja su u raznim oblicima dolazila do izražaja pa i u sve jačoj težnji ka autonomiji Bosne i Hercegovine, imala su svoju osnovu u želji domaćeg građanstva za afirmacijom i ekonomskom emancipacijom. U tom pogledu je od posebnog značaja tendencija za stvaranje domaće "nacionalne" industrije, koja se javlja u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat.

Nezadovoljstvo domaće buržoazije sa postojećim privrednim prilikama i ekonomskom politikom austrougarske uprave bilo je izraženo i u istupanju predsjednika Srpskog saborskog kluba Pere Stokanovića na prvom zasjedanju Bosanskohercegovačkog sabora u ljeto 1910. On

³²⁾ F. H a u p t m a n n, *Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*, Graz 1983, str. 1-5, 211-250.

je kao politički predstavnik srpske buržoazije, ekonomski najrazvijenije, prebacivao upravi da je po okupaciji protežirala strance na račun domaćih trgovaca optužujući je i za ometanje domaćih ljudi u industrijskim poduhvatima. Vlada je prema Stokanoviću išla na ruku strancima tako što im je davala poslove gdje se mogao ostvariti profit od 20 - 30%, a domaćim one poslove gdje se moglo zaraditi samo 2%. Zato je ovim posljednjim preostalo da otvaraju dućane, trgovačke radnje, i da jedni drugima konkurišu. Domaći trgovci i zanatlije masovno su propadali a zatim su otvarali mehane, birtije, Srbi i Hrvati, a kafane Muslimani. Stokanović je predlagao da se donese niz zakonskih mjera u cilju zaštite domaćih trgovaca (Zakon o trgovini na selu i torbarenju, o trgovačkim sudovima i sl.) i čak postavio maksimalni zahtjev "da se državna preduzeća prepuste našim trgovcima."³³⁾ Inače, i u istupima drugih poslanika i saborskim rezolucijama postavljeni su zahtjevi kao npr. da Zemaljska vlada aktivnije radi na unapređenju domaće trgovine, zanatstva i industrije, da vlada postepeno ukine eksploataciju šuma u vlastitoj režiji, da do daljnjeg ne izdaje nikom veće šumske komplekse bez odobrenja Sabora, da u buduće prilikom licitacija domaće firme imaju prvenstvo iako za koji procenat njihova ponuda bude niža od ponuda stranih firmi i sl.³⁴⁾

Bosanski sabor poveo je oštru kampanju protiv stranih šumsko-industrijskih preduzeća, u prvom redu Steinbeissove firme u Drvaru i firme Eisler i Ortlieb u Zavidovićima i njihovog poslovanja oko realizovanja dugoročnih ugovora sa zemaljskim erarom. Osnovni smisao i suština te kampanje bila je da se pokaže kako strana preduzeća u trci za bogaćenjem izigravanjem ugovornih odredaba u korištenju dobivenih privilegija oštećuju interese zemaljskog erara. Posebno je akcentirano da ta preduzeća pri eksploataciji šuma prepuštaju poslove stranim akordantima i subakordantima, da favorizuju strane radnike, dok istovremeno domaćim preduzećima onemogućavaju učešće u poslovima u svojim ugovornim područjima i zapostavljaju domaću radnu snagu. Bosanskom saboru kao i domaćim kapitalističkim elementima bio je pri tome glavni cilj da se omogući domaćim trgovcima, gazdama i veleposjednicima da se više nego do tada uključe u iskorištavanje šuma i industrijsku preradu drveta.³⁵⁾

³³⁾ Stenografski izvještaji o sjednicama bosanskohercegovačkog sabora (dalje BHS) god. 1910, I zasj. Sv. I, XXI sjednica, str. 709 - 712.

³⁴⁾ Ibidem, str. 690, XXIII sjednica, str. 801-803.

³⁵⁾ B. B e g o v i ć, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878 - 1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, ANUBiH, Djela LIV/31, Sarajevo 1978, str. 117, 170, podrobnije o položaju šumskih radnika i akcijama Sabora u vezi sa prilikama u šumarstvu vidi: I. H a d ž i b e g o v i ć, *Postanak radničke klase*, str. 168-171.

Poslanici su u Saboru podnijeli niz interpelacija vladi koje se odnose na zapošljavanje i tretman domaćih radnika u državnim preduzećima i preduzećima stranih kapitalista. Pri tome su kao na primjer kada je riječ o šumskoj privredi oni više ukazivali na diskriminaciju i nepovoljan tretman domaćih radnika u odnosu na strane radnike nego što su ulazili u stvarni ekonomski položaj radnika. Inače, opravdanost pritužbi u pogledu diskriminatornog odnosa prema domaćim radnicima, koje su firme u šumskoj industriji trebale prema ugovorima sa vladom da prvenstveno zapošljavaju, potvrdila je u slučaju Eislera i Ortlieba vladina komisija koja je formirana po nalogu ministra Stefana Buriána. Međutim, bez obzira na nezadovoljstvo radnika i upozorenja u Saboru do kraja austrougarske vladavine u šumskoj privredi je preovladavao sistem izdavanja krupnih poslova stranim akordantima i znatno manje plaćenim domaćim subakordantima, što je omogućavalo da se između vlasnika kapitala i najamnih radnika uvuku parazitski posrednici i na taj način radnike izlože višestrukoj eksploataciji. Saborski poslanici su isticali da je neopravdano nepovjerenje prema domaćim radnicima, a ne njihova nesposobnost i nedostatak kvalifikacija, glavni razlog za diskriminaciju prema njima u pogledu zapošljavanja i slabijeg plaćanja. Međutim, poslanici su istovremeno ukazivali na praksu velikih stranih firmi, u prvom redu Steinbeisa i Eislera i Ortlieba da prvenstveno stranim, a i domaćim radnicima dio plate daju u naturi. Na taj način firme su ostvarivale dopunski profit i radnike čvršće vezivale za sebe. Konzumi pomenutih firmi prodavali su robu, koja dugo vremena nije bila ni oporezovana, ne samo svojim radnicima nego i ostalom građanstvu. Time su bili teško pogođeni domaći mali trgovci, pa su pojedini poslanici optuživali strane industrijalce kao krivce za to što je dio domaćeg građanstva bio ekonomski uništen i pretvarao se postepeno u "sjenku stranog kapitala". Taj kapital je prema tvrdnjama nekih poslanika, imao u pojedinim mjestima i veliki uticaj na lokalne organe vlasti.³⁶⁾

Poslanik Gavro Gašić objašnjavao je da firme dovode strane radnike zato jer, iako im daju čak dvostruko veću platu nego domaćim radnicima, ukinu im polovinu od toga na magazinu. Strani radnici su bili prisiljeni kupovati u magacinu firme, dok se od domaćeg siromaha nije to moglo uzeti, jer on radi da bi namirio kuću. Vladini predstavnici su opet sa svoje strane isticali da domaći radnik nije industrijski radnik već je u prvom redu poljoprivrednik, te kad započnu poljoprivredni radovi on ostavlja svoje radno mjesto i vraća se u selo. Oni su ukazivali na to da i domaće firme zapošljavaju jednim dijelom strane radnike, jer domaći radnici za neke poslove nisu bili osposobljeni.³⁷⁾

³⁶⁾ I. H a d ž i b e g o v i ć, op. cit. str. 168-172, 247-249, 302.

³⁷⁾ BHS god. 1910, I zasj. Sv. 1, XXI sjednica, str. 698, XXII sjednica, str. 742, XXIII sjednica, str. 851-852.

Vlada je ipak prihvatila zahtjev Sabora i opomenula je veća šumska preduzeća u zemlji da moraju prema obavezi sadržanoj u ugovorima što više zapošljavati domaće stanovništvo. Međutim, Zemaljska vlada je smatrala da ne može tražiti od firmi da one jednako plaćaju domaće i strane radnike, "jer pravo na ovaki zahtjev ne proizilazi ni iz ugovora, a ni iz privredno-pravnog odnošaja ovih kontrahenata prema zemaljskom eraru". Vlada je osim toga polazila od liberalističkog načela da je "pri svakom poslovnom odnošaju mjerodavna volja obiju stranaka koje se prema postojećim prilikamameđusobno za platu nagađaju". Polazeći sa istog stanovišta neintervencije u odnosu između poslodavaca i radnika vlada je odbila i zahtjev Sabora da od firmi traži da osposobe nadzornike iz redova domaćih ljudi.³⁸⁾

Poslanik Hrvatske narodne zajednice Đuro Džamonja optuživao je vladu da je uvijek išla na ruku kapitalistima, označivši pri tome "borbu koju naši radnici vode protiv kapitalistima tuđinskim" divovskom borbom "kakvu ne vode nigdje radnici u drugim krajevima".³⁹⁾

Istupajući protiv stranih kapitalista i državnih vlasti građanski političari istupali su i protiv stranih radnika. Kroz njihove istupe često je provejavao izraziti nacionalizam i mržnja prema strancima uopšte, što je bilo strano bosanskohercegovačkim socijaldemokratima. Tako je poslanik dr Savo Ljubibratić izjavljivao da su svi stranci, kuferaši, privilegovani stalež i naglašavao kako "tuđi radnici osvajaju nas na ognjištu našem". Dok "naša sirotinja gladuje, ... Švaba i Mađar dolazi i otima koru hljeba našim sinovima".⁴⁰⁾ Ponekad se išlo dotle da je potirana bilo kakva razlika između stranih radnika i stranih kapitalista. Tako je npr. Kosta Gjebić - Marušić, poslanik HNZ, tvrdio kako u državnim i privatnim šumskim preduzećima "narod je naš izrabljivan i gnječen te služi na jednom i drugom mjestu kao prosto sredstvo za izrabljivanje stranom radniku."⁴¹⁾

Osobito su srpski poslanici obraćali pažnju na položaj domaćih radnika u šumarstvu, koji su inače bili pretežno Srbi, siromašni seljaci i njihovi birači u trećoj seoskoj kuriji. S druge strane, hrvatski poslanici naročito su ukazivali na prilike u erarnim preduzećima u kojima su, inače, hrvatski i uopšte radnici katoličke vjere bili osobito brojni. Tako se već na prvom zasjedanju Sabora dr Nikola Mandić, tadanji predsjednik HNZ, založio kako za povišenje otkupnih cijena duhana tako i za povećanje plata radnicima u duhanskoj industriji "jer su ove niske i preniske". Govoreći o "duhanskom pitanju" Mandić je ukazao da je

³⁸⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. sv. II, Sarajevo 1911, str. 463.

³⁹⁾ BHS god. 1910, I zasj. sv. I, XXII sjednica, str. 774.

⁴⁰⁾ Ibidem XXIII sjednica, str. 792.

⁴¹⁾ I. H a d ž i b e g o v i ć, op. cit. str. 170-171.

vlast prema težaku, sadiocu duhana došla zbog monopola u položaj poslodavca prema radniku. Seljak u Hercegovini, naglašavao je Mandić, bio je primoran da sadi duhan jer je tlo takve prirode da na njemu ne može ništa drugo da raste. Proizvođač je, međutim, u prvoj deceniji XX vijeka dobivao za kilogram duhana manje nego u prvim godinama poslije okupacije. Duhan je 1882. godine bio otkupljiv po prosječnoj cijeni od 95 x po kilogramu, a 1908/09 prosječna otkupna cijena iznosila je 94 x po kilogramu, mada su se cijene ostaloj robi povećale.⁴²⁾ Veliki broj hrvatskih seljaka u zapadnoj Hercegovini bavio se sadnjom duhana, pa su hrvatski poslanici imali prije svega u vidu njihov položaj, iako to u svojim istupima nisu spominjali.

Petar Mrljić, jedini radnik u Bosanskohercegovačkom saboru, govorio je u budžetskoj debati 1910. o radničkom pitanju, osobito apostrofirajući nepovoljan položaj radnika u erarnim preduzećima - radno vrijeme od 12 - 14 sati dnevno, niske plate, problem stanova, nesreće na poslu poslije kojih radnici ostaju sa minimalnom naknadom, pa kao invalidi moraju raditi. Pri tome je napomenuo da pomenute nesreće "tište sveopšte radništvo", a ne samo hrvatsko. On se istovremeno izjasnio da će glasati protiv vladinog prijedloga budžeta za 1910. godinu.⁴³⁾ Petar Mrljić je, međutim, mogao održati svoj govor tek poslije burnih protesta u Saboru protiv Hrvatske katoličke udruge, kojoj je Mrljić pripadao. Hrvatska katolička udruga, koja je od ranije bila u političkom sukobu sa Hrvatskom narodnom zajednicom, našla se u ljetnoj sesiji Sabora 1910. u potpunoj političkoj izolaciji poslije provokativne izjave titularnog biskupa dr Ivana Šarića da Hrvatska katolička udruga u Bosni i Hercegovini osim Hrvata ne priznaje nikakav drugi narod.

U donekle izmijenjenoj političkoj klimi Mrljić je ponovo govorio o radničkom pitanju i u budžetskoj debati krajem marta 1911. On se žalio na to da je radničko pitanje zaboravljeno i govorio je o nepravdama koje radnici trpe u privatnim i erarnim preduzećima. Pri tome je ukazao na razlike u tretmanu domaćih i stranih radnika, koji "uživaju veliku protekciju". Najviše se zadržao na postupcima prema radnicima zaposlenim u erarnim pogonima u Varešu, te ukazao kako radnici kod šumskih uprava po 2 - 3 mjeseca čekaju na isplatu zarađenog novca. Mrljić je konstatovao da je radništvo u Bosni i Hercegovini podijeljeno u dvije grupe, na "nacionalno i internacionalno" radništvo. Međutim, on je istovremeno izrazio nadu da će se radništvo izloženo progonima ipak "znati jedanput sjediniti i tražiće da se uvede u ... ljudsko društvo". Mrljić je osudio postojeći izborni sistem, označivši da on predstavlja "atentat na radni narod", te u skladu sa programskim opredjeljenjima

⁴²⁾ BHS god. 1910, I zasj. sv. I, XVIII sjednica, str. 532.

⁴³⁾ Ibidem, str. 549-555.

Hrvatske katoličke udruge založio se da se uvede posebna radnička izborna kurija. obraćajući se drugim političkim frakcijama Mrljić ih je pozvao da i one kao i Hrvatska katolička udruga izaberu u Sabor kojeg radnika. Na to mu je Kosta Božić, izražavajući stanovište srpske građanske politike dobio: "Mi svi zastupamo radnike". Većinom glasova Sabor je odbio rezoluciju o uvođenju radničke kurije koju je Petar Mrljić predložio.⁴⁴⁾ Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, koja se zalagala za reviziju Ustava i demokratizaciju izbornog sistema, bila je takođe protiv stvaranja radničke kurije kao i kurijalnog sistema uopšte. Inače, Mrljićeva istupanja u Saboru prolazila su bez nekog primjetnijeg političkog odjeka.

Nisu samo saborski poslanici bili ti koji su u svojim istupima skretali pažnju na radništvo i njegov položaj, nego je bilo slučajeva da su i socijaldemokrati ponekad pozivali poslanike da pruže podršku radničkim zahtjevima. Kada je u julu 1910. godine izbio štrajk građevinskih radnika radi povećanja plata, ukidanja rada na akord i dr.⁴⁵⁾ "Glas slobode" je pozvao "iskrene narodne zastupnike" da intervenišu kod vlasti u prilog štrajkača.⁴⁶⁾ Nakon toga je Petar Kočić na čelu grupe srpskih poslanika, pripadnika svih političkih struja, podnio 19. jula 1910. interpelaciju u Saboru. On je optužio državni aparat da se "stavio direktno u službu stranog kapitalizma" udovoljivši zahtjevu preduzimača da im se stavi na raspoloženje oružana sila protiv štrajkača. Kočić je tražio da vlada odgovori da li zna za bjedno stanje građevinskih radnika i šta misli učiniti da im se "zagarantuju uslovi rada". Odgovor vladinog predstavnika, u kome se pored ostalog navodilo da su radnici koji se nisu pridružili štrajku sami zamolili policijsku zaštitu, Sabor je većinom glasova odbio da primi na znanje. Kočić je na to dobio: "Sabor čini sam sebi čest".⁴⁷⁾ Socijaldemokratski "Glas slobode" je ocijenio da je "ovim glasanjem prvi put izraženo nepovjerenje vladi". Uskoro potom dr Milan Srškić je u ime grupe srpskih, hrvatskih i muslimanskih poslanika podnio posebnu interpelaciju u kojoj se tražila istraga i kažnjavanje odgovornih u sarajevskoj policiji za zlostavljanje radnika za vrijeme štrajka.⁴⁸⁾ Karakteristično je da su poslanici iz redova svih nacionalno-konfesionalnih grupa i političkih struja bili solidarni kada se radilo o osudi represivnih postupaka organa vlasti protiv štrajkača,

⁴⁴⁾ BHS god. 1910/11, II zasj. sv. III, Sarajevo 1911 LXXXII sjednica, str. 1843-1849, LXXXIV sjednica, str. 1918.

⁴⁵⁾ O štrajku građevinskih radnika i njegovom ishodu vidi: I. H a d ž i - b e g o v i ć, op. cit. str. 241.

⁴⁶⁾ T. K r u š e v a c, *Petar Kočić*, Sarajevo 1951, str. 347.

⁴⁷⁾ BHS god. 1910, I zasj. sv. I, XV i XVI sjednica, str. 395, 400-401 i kao prethodna napomena.

⁴⁸⁾ BHS god. 1910, I zasj. sv. I, XVIII sjednica, str. 566-567.

koji su grubo prelazili i zakonom propisane granice. U tom nisu bili izuzetak ni muslimanski poslanici, koji su, zbog prevage konzervativnih veleposjedničkih elemenata u svojim redovima, mnogo manje od svojih srpskih i hrvatskih kolega obraćali pažnju pitanjima koja su se odnosila na radništvo.

Posebno se Petar Kočić, koji je zastupao interese seljaka, kmetova, interesovao za probleme koji se tiču radnika. U svojim govorima u Saboru on je naročito osuđivao šikaniranje radnika od strane poslodavaca i vlasti. U debati o budžetu za 1911. godinu Kočić je svoj govor pretežno posvetio progonima radnika i njihovih organizacija. On je ukazao da, i nakon što je poslije duge i mučne borbe radnicima priznato pravo udruživanja, nad radnicima i njihovim organizacijama političke vlasti vrše "razne šikanacije, koje se protive svakom pravnom shvatanju o slobodi sastajanja, udruživanja i štampe". Kočić je iznio da je veliki broj socijalističkih skupština bio bezrazložno zabranjen. Bio je raspušten Savez željezničarskih radnika, iako nije imao nikakve veze sa pasivnom rezistencijom na željeznicama. Neprestane zaplijene socijalističkog "Glasu slobode" i globe Kočić je označio suvim zulumi- ma "nad ovim sirotinjskim organom". Naveo je neke slučajeve "kako političke vlasti tiranišu članove radničkih organizacija" i bezrazložno kažnjavaju radnike, konstatujući da su "to strašne stvari koje se ne bi smjele događati u jednoj modernoj državi". U sporovima između radnika i poslodavaca organi vlasti po Kočićevoj ocjeni uzimaju u punu zaštitu poslodavce, a pri tome naročito idu na ruku stranim kapitalistima. Kao tipičan primjer naveo je prilike u Zavidovićima gdje "pašuju dvije strane firme i čini se da je tamošnja kotarska ispostava dio firminih kancelarija". Kotarska ispostava odmah "šupira" onog radnika, koga neka od firmi kao nepoćudnog otpusti. To se osobito dešava radnicima "koji su svjesni i organizovani".⁴⁹⁾

Kočić, koji je još za vrijeme generalnog štrajka 1906, pokazivao interesovanje za radnički pokret, održavao je s njim određene veze. Nekoliko puta je pisao u "Glasu slobode" i za vrijeme svoje djelatnosti u Saboru bio je pokretu na usluzi.⁵⁰⁾

Socijaldemokrati su u većim gradskim centrima održavali javne skupove na kojima su izražavali svoja gledišta o mnogim aktuelnim pitanjima, kao npr. o agrarnom pitanju, o skupoći, o stambenom pitanju, o komunalnoj politici, o socijalnom osiguranju radnika i dr. Usvojene rezolucije sa ovih skupova Kočić je na traženje socijaldemokrata podnosio Saboru u formi interpelacija zahtijevajući od Vlade da se izjasni

⁴⁹⁾ BHS god. 1910/1911., I zasj. sv. III, LXXIV sjednica, str. 1493-1494; T. K r u š e v a c, *Petar Kočić*, str. 348-350.

⁵⁰⁾ Sreten J a k š i ć, *Uspomene na Petra Kočića među radnicima*, Razvitak 11/1936, citirano prema T.Kruševcu, op. cit. str. 348-350.

šta misli preduzeti u cilju rješavanja postavljenih problema. Tako je povodom protestnih skupština, koje su u Sarajevu, Banjaluci i Tuzli organizovali socijaldemokrati zbog skupoće životnih namirnica i stanova, Kočić 7. decembra 1910. postavio pitanje šta je vlada preduzimala i šta misli preduzeti, posebno u pogledu većeg broja radničkih kuća koje bi jeftino iznajmljivala.⁵¹⁾ Potpisnici ove interpelacije, pored Kočića, bili su srpski poslanici koji su pripadali kako radikalnom tako i oportunističkom krilu srpske građanske politike. Oni su podržavanjem radničkih zahtjeva izražavali svoje nezadovoljstvo s opštom politikom austrougarske vlasti i dominacijom stranog kapitala. To isto važi i za druge poslanike kada su se izjašnjavali u prilog radništva i osuđivali postupke organa vlasti i stranih kapitalističkih firmi. Makar da je tretman radničkog pitanja u Saboru imao marginalni karakter i nije dao očekivane rezultate u zakonodavnoj djelatnosti Sabora, činjenica da je Sabor ipak obraćao pažnju na radništvo stvarala je povoljniju političku atmosferu za djelovanje radničkog pokreta. On je postajao objekt šireg javnog interesovanja, a postupci vlasti i poslodavaca bili su podložni kritici i iz poslaničkih klupa, o kojoj se bar u određenoj mjeri moralo voditi računa.

Socijaldemokrati su podržavali Kočićevu grupu i pozdravili su nježno izdvajanje iz Srpskog saborskog kluba, nakon čega je doznije, sredinom 1912. godine, uslijedio i njegov potpun raspad. Oni su u tome vidjeli pojavu koja vodi prestanku konfesionalnih stranačkih grupacija i organizovanje interkonfesionalnih stranaka po klasnim interesima i političkim principima. Socijaldemokrati su se nadali da će se iz Kočićeve grupe razviti jedna demokratska građanska stranka. Međutim, iako je Kočićeva grupa ostala i dalje opoziciona, ona nije po ocjeni socijaldemokrata "pokazala ni malo sposobnosti za jedan demokratski rad i politiku." Ona se ograničila samo na pisanje u "Otadžbini" i na rad u Saboru, koji nije mogao biti obiman ni koristan zbog saborskog nerada". I sam politički program s kojim se početkom septembra 1911. javila ponovo pokrenuta "Otadžbina" bosanskohercegovački socijaldemokrati su označili kao vrlo rđav.⁵²⁾ Riječ je u stvari bila o programu srpske građanske politike izrađenom 1910. pred saborske izbore, koji je "Otadžbina" nastojala da reafirmiše podvrgavajući kritici politiku Srpskog kluba. Politička djelatnost grupe oko "Otadžbine" dala je povoda socijaldemokratima da zaključče "da će proći dosta vremena dok se organizuje jedna moderna demokratska interkonfesionalna stranka".⁵³⁾ Međutim, pokazalo se da su i takve nade bile nerealne.

⁵¹⁾ Ibidem. BHS god. 1910/1911, I zasj. sv. II, XLII sjednica, str. 500.

⁵²⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 168.

⁵³⁾ Ibidem

Industrijski razvoj u Bosni i Hercegovini poslije austrougarske okupacije nije bio praćen odgovarajućim radnim i socijalnim zakonodavstvom. Tek početkom XX vijeka, zapravo poslije majskih štrajkova 1906, nastupio je period aktivnije socijalne politike koju karakteriše donošenje nekoliko propisa na području zaštite radnika i radnih odnosa u industriji, zanatstvu i trgovini. Socijalno osiguranje bilo je, uz izuzetak rudara i željezničara, nepotpuno i nedosljedno sprovedeno. Obavezno bolesničko osiguranje za sve zaposlene u bosanskohercegovačkoj privredi uvedeno je tek zakonom koji je stupio na snagu 1. januara 1910. godine. Osiguranje radnika u slučaju nezgode na radu vršeno je kod bečkih i peštanskih osiguravajućih društava i njime je bilo obuhvaćeno oko dvije petine radnika. Najčešće su ga plaćali sami radnici, a ponegdje su u tome učestvovali i poslodavci. U slučaju nesreće i trajne nesposobnosti društva su davala osiguranim radnicima otpremnine prema stepenu invalidnosti i visini nadnice.⁵⁴⁾ Donošenje zakona o zaštiti rada i socijalnom osiguranju radnika u Bosni i Hercegovini zaostajalo je za zakonskim regulisanjem ove problematike u Habsburškoj monarhiji, naročito u njenoj austrijskoj državnoj polovini. Tamo su još za Taaffeove vlade (1879-1893) doneseni najvažniji zakoni (kao što je npr. Zakon o obrtnoj inspekciji i obrtnom redu iz 1883. odnosno 1885, Zakon o osiguranju u slučaju nezgode 1887, Zakon o osiguranju u slučaju bolesti 1888. i Zakon o bratinskim blagajnama 1889) koji predstavljaju osnov modernog socijalnog zakonodavstva u Austriji.⁵⁵⁾ Ovi zakoni, koji su za neposredan uzor imali Bizmarkovo zakonodavstvo u Njemačkoj, služili su docnije kao osnova pri koncipiranju određenih rješenja u Bosni i Hercegovini.

Već prilikom prve budžetske debate u ljeto 1910. bosanskohercegovački sabor je usvojio rezoluciju kojom je pozvao Zemaljsku vladu "da u sporazumu sa trgovačkom i obrtničkom komorom podnese zakonske osnove o obaveznom osiguranju radnika za slučaj nesreće i invaliditeta, za osiguranje radnika u starosti, o minimumu radničke plaće itd." U svom odgovoru na rezoluciju vladin predstavnik je saopštio Saboru da je zakonska osnova o obligatnom osiguranju radnika u nezgodama izrađena i da će uskoro biti dostavljena Saboru. Rečeno je da će, nakon što se realizuje osiguranje radnika u slučaju nezgode, Vlada "odlučivati

⁵⁴⁾ I. H a d ž i b e g o v i ć, op. cit. str. 260-290.

⁵⁵⁾ H. H o f m e i s t e r, *Die Anfänge des modernen Sozialstaates in Österreich*, Rappports II, XVIe congres international des sciences historiques, Stuttgart 1985, str. 584-586.

o pitanju, da li je moguće latiti se rješenja problema o osiguranju radnika u starosti". Donošenje zakona o minimumu radničke plaće Vlada je smatrala za sada preuranjenim. Ovo je obrazloženo time da takav "zakon ne postoji ni u Monarhiji, ni u većini država, pa zbog toga nema dovoljno iskustva, kako bi ovaki zakon djelovao na industriju i obrt, te bi bilo vrlo opasno kroz takovu ni na koji način prokušanu naredbu tako oštro dirati u gospodarstvene prilike ovih zemalja, koje stoje na početku svoga razvitka."⁵⁶⁾ Bilo je očito da u privredno zaostaloj Bosni i Hercegovini, u kojoj je austrougarska uprava posebnim privilegijama i pogodnostima, jeftinim sirovinama i radnom snagom, privlačila kapital, nije dolazilo u obzir uvođenje takvih socijalno-političkih mjera koje nisu još bile realizovane ni u mnogo razvijenijim zemljama. I one tekovine modernog socijalnog zakonodavstva koje su bile ostvarene u Austriji i Ugarskoj mogle su samo djelimično i sa znatnim zakašnjenjem da se realizuju u Bosni i Hercegovini. Pri tome treba imati u vidu da ni socijalnim zakonodavstvom Taaffeove ere u Austriji nije bilo obuhvaćeno osiguranje radnika u starosti, a iz sistema osiguranja, a djelom i iz zaštite rada bila su izuzeta pomoćna lica u poljoprivredi, šumarstvu i sitnom zanatstvu. Nakon što je 1906. u Cislajtaciji ostvareno osiguranje namještenika u starosti, austrijska vlada je 1908. podnijela parlamentu nacrt zakona kojim je trebalo da se socijalnim osiguranjem obuhvate ne samo svi koji su u najamnom odnosu nego i veći dio onih koji samostalno obavljaju privrednu djelatnost. U junu 1914. parlamentarna debata o ovom zakonu privođena je kraju, ali je izbijanje rata omelo njegovo donošenje.⁵⁷⁾

U Bosni i Hercegovini, međutim, nije mogao biti uzet u pretres u Saboru niti donesen ni zakon o osiguranju radnika u slučaju nezgode na radu, iako je takav zakon postojao ne samo u austrijskom nego i u ugarskom dijelu Monarhije. U Bosni i Hercegovini je nacrt zakona o obaveznom osiguranju radnika u slučaju nezgode bio već 1910. izrađen, a u raspravu o njemu aktivno se uključila i Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu. Prilikom ankete održane 4. i 5. avgusta 1911. u Sarajevu, kojom je rukovodio podpredsjednik Komore Ješua Salom, industrijalci su zahtijevali da renta porodici unesrećenog radnika može iznositi najviše 50% od zarade radnika, dok su radnički predstavnici tražili veću rentu za ozljeđene radnike i veću potporu porodici za vrijeme bolničkog liječenja. O zakonskom nacrtu Komora je posebno raspravljala na svojoj sjednici od 6. oktobra 1911. godine. Nasuprot prijedlogu da svako preduzeće iznad 10 zaposlenih treba da uplaćuje za osiguranje radnika u slučaju nesreće, članovi Komore su tražili da se taj

⁵⁶⁾ BHS god. 1910, I zasj. I sv, XXIII sjednica, str. 802 i BHS, god. 1910/11, I zasj. sv.II, XLI sjed. str. 471.

⁵⁷⁾ Kao nap.55.

broj podigne na 20 zaposlenih. Konačno je usvojeno da se pod pojmom fabrike smatra radionica iznad 15 radnika i da takve radionice plaćaju doprinos za osiguranje u slučaju nezgode. Obrazlažući svoje stavove da se manje radionice oslobode od pomenutog doprinosa obrtnici su isticali da je radna snaga poskupila i da oni ne bi mogli plaćati svoje obaveze.⁵⁸⁾

Kontroverze oko pomenutog zakonskog nacрта mogle su uticati na odlaganje njegovog pretresa u Saboru. Ovo tim prije što se Vladi nije žurilo da se zakon donese, iako ga je unijela u program svoje aktivnosti. Na tome uopšte nisu insistirali ni građanski političari u Saboru, premda su se deklarativno izjasnili za uvođenje modernog socijalnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini.

Sabor je s obzirom na svoj socijalni sastav i ulogu inteligencije pokazao više interesovanja za materijalni položaj nižeg činovništva i pomoćnog osoblja u zemaljskoj službi, koje je po riječima poslanika Koste Gjebića - Marušića bilo "strašno izrabljivano".⁵⁹⁾ Većina domaćih ljudi u zemaljskoj službi pripadala je pomenutim kategorijama zaposlenih, pa se i time mogu objasniti simpatije poslanika i podršku njihovim zahtjevima za poboljšanje materijalnog položaja. Tako je Sabor na svojoj XII sjednici u julu 1910. preporučio peticiju dnevničara da se reguliše njihov nesiguran položaj u službi, obezbjedi pravo na mirovinu i plata prema poslu koji obavljaju.⁶⁰⁾ Devet mjeseci kasnije Sabor je primio prijedlog zakona o namještenju dnevničara kod zemaljskih ureda, vlasti i zavoda i o uređenju njihove plaće i opskrbe (sankcionisan 5.7.1911.). Usvojeni prijedlog bio je uz izvjesne izmjene u biti prevod istog zakona koji je važio u Austriji. Neposredno zatim primljen je zakonski prijedlog o uređenju lugarskih plaća (sankcionisan 7.6.1911.). Po riječima izvjestitelja Pravnog odbora Sabora dr Živka Nježića zadatak ovih zakona je bio da izvuku dnevničare i lugare iz materijalne bijede. Nježić je ukazao da se dnevničari i lugari uglavnom regrutuju iz naših vrijednih ali siromašnih domaćih sugrađana, koji su zbog siromaštva morali napustiti školovanje. Istog dana Sabor je primio i zakon o noveliranju propisa o mirovini činovnika i poslužitelja kao i njihovih udovica i siročadi, jer se jedino u Bosni i Hercegovini zaboravilo regulisati pitanje zbrinjavanja udovica i siročadi pomenutih kategorija zaposlenih u javnoj službi (sankcionisan 30.3.1914.). Za sva tri ova zakona Vlada je izradila nacрте

⁵⁸⁾ B. M a d ž a r, *Djelovanje Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od osnivanja 1909 do kraja austrougarske uprave*, Glasnik arhiva Društva arhivskih radnika BiH XII-XIII/1972-1973, str. 231, 232.

⁵⁹⁾ BHS god. 1910, I zasj. sv. I, str. 480.

⁶⁰⁾ Ibidem, str. 228-235.

i oni su 8.aprila 1911. bez diskusije i ičijeg protivljenja en bloc primljene⁶¹⁾ u, inače, politički duboko podijeljenom Saboru. Ovo je učinjeno uoči zaključenja prvog zasjedanja Sabora i to neposredno nakon što je hrvatsko-muslimanski blok izglasao budžet za 1911. godinu i zakon o dodjeli zajmova za fakultativni otkup kmetovskih selišta.

Politički suprotstavljene nacionalno-konfesionalne saborske frakcije pokazale su se osobito solidarnim u tretmanu materijalnog položaja učitelja. Sabor je jednoglasno prihvatio molbu učitelja osnovnih škola koji su tražili da se poboljša njihov materijalni položaj donošenjem zakona kojim bi se učitelji izjednačili sa odgovarajućim kategorijama zemaljskih činovnika. Vlada, se međutim, oglušila o ovaj zahtjev. Budući da su poslanici bili za to da se pomogne učiteljima, Prosvjetni odbor Sabora predložio je plenumu "zakonsku osnovu o aktivnim i mirovinskim berivima učitelja i učiteljica narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, kao i berivima njihovih udovica i siročadi", koju su predstavnici učitelja zajedno sa svojom peticijom bili uputili Saboru. Predloženim zakonskim odredbama bilo je predviđeno da se nastavno osoblje narodnih osnovnih škola izravna u svim pravima i dužnostima sa zemaljskim činovnicima XII, XI, X i IX razreda i da se sva dalja poboljšanja koja dobiju zemaljski činovnici protežu i na nastavničko osoblje. Predloženi zakon bio je, usprkos izraženih rezervi civilnog adlatusa barona Isidora Benka, jednoglasno usvojen na sjednici održanoj 11.aprila 1911. U debati poslanici su ukazivali da je nepravda da jedan običan žandar ima gotovo istu platu kao i jedan privremeni učitelj (dr Jefto Dedi-ger), i da je sramota da su učitelji manje plaćeni nego podvornici u stanovitim uredima (dr Safvet-beg Bašagić). Takođe je pominjano da je učiteljski poziv gotovo jedini gdje domaći sinovi u državnoj službi mogu dobiti koru hljeba (Šerif Arnautović). Sabor nije uzeo u obzir upozorenja civilnog adlatusa, koji je deklarativno izražavajući simpatije za učiteljski stalež, naglašavao da prethodno problem treba zrelo proučiti, da treba izračunati finansijski efekat predloženih rješenja i naći potrebna finansijska sredstva za pokriće.⁶²⁾ Budući da izglasani zakon nije dobio podršku uprave, on nije mogao biti sankcionisan pa nije ni stupio na snagu. Ipak, Vlada je docnije donekle izašla u susret zahtjevima učitelja i u novembru 1912. godine Sabor je usvojio zakon o pravnim odnošajima učiteljstva narodnih škola u Bosni i Hercegovini. (sankcionisan 29.3.1913.). Ovim i nekim drugim zakonima, kao npr. onim "o gradnji zgrada za nastavu", kojim je bilo između ostalog predviđeno da se u Bosni i Hercegovini kroz 16 godina podigne 640 novih osnovnih škola, tj. 40 škola godišnje (sankcionisan 30.10.1913.),

⁶¹⁾ BHS god. 1910/11, I zasj. sv. III, LXXXIX sjednica, str. 2082-2085.

⁶²⁾ Ibidem, XCI sjednica, str. 2129-2131; BHS, god. 1910, I zasj. sv. I, X sjednica, str. 208-217.

Vlada je nastojala u jesen 1912. stvoriti u Saboru pogodniju klimu za druge svoje prijedloge, za usvajanje budžeta za 1912. godinu, a naročito zakona o izgradnji novih normalno tračnih željeznica. Nova željeznička mreža imala je pored privrednog i veliki politički i vojno strategijski značaj za balkansku politiku Austro-Ugarske.

Sabor je za vrijeme svoje djelatnosti sudjelovao u donošenju još nekih zakona koji se odnose na socijalnu zaštitu i regulisanje radnih odnosa i to: zakona o uračunavanju jednog dijela doplate u mirovinu bosanskohercegovačkih činovnika kao i dio plate u mirovinu poslužitelja (sankcionisan 29.12.1910.), Zakona o regulisanju plata podvornika (sankcionisan 12.2.1912), kojim su podvornicima povećane plate, te zakona o regulisanju radnog staža koji se računa u penzije ljekarima i veterinarima zaposlenim u zemaljskoj službi (oba sankcionisana 1.5.1914). Sve u svemu bili su veoma skromni rezultati zakonodavne aktivnosti Sabora na području socijalne zaštite i radnih odnosa, a ta se ocjena može odnositi i na cjelokupnu legislativnu djelatnost Bosanskohercegovačkog sabora.

Mnoge inicijative, izražene pored ostalog i u saborskim rezolucijama (kao npr. za donošenje zakona o reviziji ovršnog postupka i izuzimanju egzistencijalnog minimuma od ovrhe), nisu mogle biti realizovane. S druge strane, pojedini zakoni usvojeni u Saboru nakon duge političke borbe nisu zbog izbivanja svjetskog rata mogli biti sankcionisani, kao napr. zakon o zvaničnom i nastavnom jeziku u Bosni i Hercegovini koji je imao ne samo važan politički i kulturni nego također i socijalni značaj.

Na više puta ponovljene pritužbe saborskih poslanika zbog favorizovanja doseljenika prilikom zapošljavanja u erarnim preduzećima, a posebno na zemaljskim željeznicama, vladini predstavnici su davali obećanje da će domaći radnici, ukoliko raspolažu potrebnim kvalifikacijama imati prvenstvo prilikom zapošljavanja. Međutim, tek je 1912. vlada izdala nekoliko naredaba Direkciji bosanskohercegovačkih zemaljskih željeznica kojim se regulišu ova pitanja i domaćem stanovništvu daje prvenstvo prilikom zapošljavanja i osiguranja minimalne egzistencije u zemlji. Pri tome su u pogledu prava na zapošljavanje na zemaljskim željeznicama bila sa bosanskohercegovačkim zemaljskim pripadnicima potpuno izjednačena djeca onih austrijskih i ugarskih državljana koji su bili namješteni u zemaljskoj službi.⁶³⁾

Veoma značajna prepreka za zapošljavanje domaćih ljudi u javnim službama bila je dominacija njemačkog jezika kao unutrašnjeg zvaničnog jezika. To je osobito dolazilo do izražaja na željeznicama gdje je "srpskohrvatski jezik" i kao vanjski službeni jezik u saobraćaju sa

⁶³⁾ I. H a d ž i b e g o v i ć, op. cit. str. 151-153.

publikom bio zapostavljen. Zahvaljujući u prvom redu okolnostima u vezi sa upotrebom zvaničnog jezika na željeznici je bilo zaposleno malo domaćih ljudi, a oni koji su se nalazili u službi zauzimali su, izuzev jednog neznatnog broja, najniža mjesta. Međutim, čak ni među najnižom kategorijom željezničkih namještenika domaći nisu imali većinu.⁶⁴⁾ Pretežna većina namještenika na željeznici nije uopšte poznavala srpskohrvatski jezik. U kojoj je mjeri jezik bio prepreka za domaće ljude govori podatak da je na primjer vlakovođa, koji je spadao u podčinovnike morao potpuno da vlada njemačkim jezikom. Svi nalozi, formulari i izvještaji bili su na njemačkom. Poznavanje njemačkog jezika postavljalo se čak kao uslov i za prijem radnika u željezničku radionicu u Sarajevu, gdje su svi glavni majstori bili Nijemci.⁶⁵⁾

Jezičko pitanje je u Bosni i Hercegovini postojalo kao ozbiljan politički i socijalni problem. U uslovima ubrzane socijalne diferencijacije kao proizvoda ekonomskog razvitka zemlje početkom XX vijeka rapidno je rastao među domaćim elementom, a naročito među tankim slojem domaćih obrazovanih ljudi i broj kandidata za državnu službu. Oni su u njoj kao u jednom značajnom i povlaštenom dijelu tržišta radne snage tražili osiguranje svoje egzistencije, ali je na tom putu problem jezika bio velika prepreka. Političke težnje građanskih stranaka izražene u Saboru da se riješi jezičko pitanje i uvede narodni jezik u Bosni i Hercegovini imali su u velikoj mjeri, pored političkog i socijalni sadržaj. Tako je i zahtijev za ozakonjenje srpskohrvatskog kao službenog jezika u svim granama zemaljske uprave, uključujući i željeznice hrvatski poslanik dr Jozo Sunarić obrazlagao težnjom "da bi (se) domaćem elementu pribavio hljeb".⁶⁶⁾

Jezičko pitanje nije se, međutim, javljalo samo kao problem u odnosima saborskih stranaka i uprave nego i međupartijskim i međunacionalnim odnosima. Vođena je dugo politička borba oko toga kako treba da se narodni jezik zvanično naziva, oko prvenstva srpske odnosno hrvatske nacionalne oznake za jezik i prioriteta latinice i ćirilice pa i zvanične upotrebe arapskog pisma. Kada je zbog toga, a u vezi sa natpisima

⁶⁴⁾ Prema podacima koje je u ljeto 1910. Zemaljska vlada stavila na raspolaganje Budžetskom odboru Sabora na bosanskohercegovačkim zemaljskim željeznicama bili su od 399 tehničkih činovnika pripadnici Bosne i Hercegovine 44, od 476 podčinovnika 32, a od 1446 nižih željezničkih namještenika 657, mada je u Saboru prigovoreno da su kao zemaljski pripadnici naročito među činovnicima i podčinovnicima iskazani mnogi doseljenici i njihovi sinovi. Dž. J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje u austro-ugarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973, str. 30-31.

⁶⁵⁾ U željezničkim radionicama bilo je 1910. godine od 790 zanatlija i radnika 310 domaćih, tj. 44%. Ibidem

⁶⁶⁾ Ibidem, str. 32, 50.

na putevima, krajem 1911. izbila kriza u Saboru, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine osudila je razbuktalu šovinističku borbu i pozvala sve građanske stranke na zajedničku akciju za izmjenu izbornog reda, Ustava i proširenje političkih prava. Ona je kao i druge stranke druge internacionale tretirala nacionalno pitanje kao problem buržoaskog društva i njemu predpostavljala borbu za poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase i građanske slobode. Međutim, jedino je srpska grupa oko "Otadžbine" i grupa srpski orijentisanih muslimanskih liberalnih demokrata oko "Samouprave" odgovorila pozitivno na ovaj poziv, ali su praktično socijaldemokrati u ovoj akciji ostali potpuno osamljeni. Oni su sami krajem 1911. i početkom 1912. organizovali u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Banjaluci skupštine na kojima je raspravljano o krizama u Saboru i zahtijevana izmjena izbornog reda.⁶⁷⁾

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine nije duže vremena obraćala pažnju na zahtjeve građanskih političara u Saboru, koji su bili usmjereni na to da se njemački jezik potisne iz zvanične upotrebe i zamjeni srpskohrvatskim jezikom. S obzirom na cjelokupnu idejnu i političku orijentaciju stranke, njen mješoviti nacionalni sastav i ulogu koju su strani radnici imali u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine, socijaldemokratima je bilo u pitanju strano da polaze od nacionalnih kriterija kada je bilo u pitanju zapošljavanje domaćih i stranih radnika. Socijalni značaj jezičkog pitanja sastojao se po mišljenju socijaldemokrata u težnji inteligencije da popravi svoj materijalni položaj u državnim službama. Međutim, za političku akciju građanskih elemenata u cilju rješavanja jezičkog pitanja socijaldemokrati nisu imali sluha sve dotle dok ono nije izraslo u najkrupniji politički problem u odnosima između Sabora i vlade krajem 1912. i početkom 1913. godina. Tada su i oni formulisali svoje stanovište "da u Bosni i Hercegovini kao zvanični jezik ima mjesta samo srpskohrvatski jezik sa latinicom i ćirilicom i to u unutrašnjem i spoljašnjem saobraćaju u svim nadležstvima, kao i na željeznicama" i tako podržali tadašnji sporazum građanskih stranaka u pogledu jezičkog pitanja. Međutim, oni su za razliku od građanskih stranaka isticali da njihovo stanovište u pogledu službenog jezika ne znači negiranje prava pripadnicima drugih nacija da se služe svojim jezikom, što je bilo u skladu sa njihovim internacionalističkim pogledima. U akciji građanskih političkih snaga za rješenje jezičkog pitanja Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je uočavala određenu "patriotsku frazersku notu ... koja ima za svrhu šoviniziranje masa", od čega se ona s pravom odlučno i dalje distancirala. Ona je ostala

⁶⁷⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1951, str. 169-170; Vidi; N. B a b i ć, *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974, str. 144.

dosljedna svom stavu i bezuspješno je i dalje insistirala da sukob vlade oko jezičkog pitanja treba iskoristiti za započinjanje opšte narodne borbe za reviziju Ustava.⁶⁸⁾

*
* *
*

Radničko pitanje i socijalna problematika zadržavajući svoju aktuelnost našli su izvjesno mjesto u nekim programskim dokumentima građanskih političkih snaga koji su nastali u 1913. i prvoj polovini 1914. godine, kada je cjelokupni politički sistem u Bosni i Hercegovini i uopšte na slovenskom jugu Monarhije preživljavao najdublju krizu.

U takvoj su situaciji predstavnici Hrvatskog i Muslimanskog saborskog kluba i grupe konzervativnih srpskih političara oko "Srpske riječi" pregovarali tokom cijelog ljeta 1913. s ciljem da stvore novu radnu većinu i omoguće rad Sabora. Od decembra 1912. Sabor nije zasjedao, jer je tada kao cjelina došao zbog jezičkog pitanja ponovo u sukob s vladom. Uz to se politička situacija u zemlji još više pogoršala proglašenjem izuzetnih mjera u maju 1913, za vrijeme skadarske krize. Rezultat pomenutih pregovora bio je program koji je izradio i početkom septembra 1913. saopštio javnosti dr Milan Srškić. Ovaj program je trebalo da bude osnova zajedničkog rada saborske koalicije.⁶⁹⁾ Program je u stvari bio duga i opsežna lista velikim dijelom nerealnih želja. U njemu su bili u prvom redu sumirani izvjesni stavovi izraženi u ranijim rezolucijama Sabora i memorandumima Zemaljskog savjeta koji su tangirali osnovne principe ustava i bili su usmjereni na njegov preobražaj u duhu individualnosti i samostalnosti Bosne i Hercegovine. Na toj liniji bile su i nove programske tačke u pogledu proširenja prava na interpelacije u Saboru, reformu poslanika Sabora i reformu izbornog sistema na interkonfesionalnoj osnovi. Dalje, tu su bili stavovi o izgradnji opštinske autonomije, razvoju i demokratizaciji pravosuđa, te svestranog razvitka prosvjete i zdravstva, pri čemu je predviđeno i uvođenje besplatne liječničke pomoći, naročito u seoskim opštinama. U dijelu programa koji se odnosio na ekonomsku i socijalnu politiku predviđale su se, pored ostalog, izdašne investicije u poljoprivredu i pomaganje domaće industrije, zanatstva, trgovine i saobraćaja oslobođenjem od poreza novih preduzeća na određeno vrijeme kao i bezkamatnim zajmovima iz zemaljskih sredstava. Među socijalnim zahtjevima bilo je

⁶⁸⁾ Dž. J u z b a š i ć, *Jezičko pitanje*, str. 45,46.

⁶⁹⁾ Persönliche Vormerkungen Potioreks (dalje PVM Pot.) XXII/1913, str. 11-27, (KA N1 Pot. A3 Fasz.5); M. Č u p i ć- A m r e i n, *Der bosnischherzegowinische Landtag im Rahmen des dualistischen Systems der Donaumonarchie (1910-1914)*, Lizentiatsarbeit, Univ. Zürich 1977, str. 177-182 (rukopis).

obligatno osiguranje radnika i zaštita seljaka od pauperizacije, zaštita radnika, a naročito radnica i djece od prekomjernog i po zdravlje štetnog rada, briga da se u cijeloj zemlji grade kuće za seljake i radnike, koje bi odgovarale kulturnim i zdravstvenim zahtjevima. Ostvarenje cijelog ovog programa trebalo je da se obavi bez povećanja direktnih poreza u toku deset godina. Iz obzira prema muslimanskim partnerima u budućoj saborskoj koaliciji zaobiden je problem kmetskih odnosa, dok je donekle i kao ustupak Hrvatima u uvodu programa rečeno da su "Srbi i Hrvati jedan narod sa dva ravnopravna imena." To je značilo određenu evoluciju u pogledima političara oko "Srpske riječi" na nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini i bilo je dobrim dijelom posljedica političkih kretanja među Južnim Slovenima, naročito pod uticajem balkanskih ratova.

Za ostvarenje mnogih od navedenih programskih ciljeva bila su potrebna velika sredstva, s kojim je mogla raspolagati samo napredna država sa razvijenim modernim socijalnim funkcijama, a ne zaostala i duboko zadužena Bosna i Hercegovina pod stranom vlašću. Iako je konzervativnim stranačkim prvcima moralo biti jasno da su njihovi mnogi zahtjevi, s obzirom na političke prilike i finansijsku situaciju, bili neostvarivi, oni su tražili više da bi bar postigli nešto. Posebno su pred biračima htjeli pokazati kako njima ne nedostaje dobre volje da rade na uvođenju značajnih političkih, ekonomskih, kulturnih i socijalnih tekovina.⁷⁰⁾ To je bilo osobito stalo poslanicima iz grupe oko "Srpske riječi", koji su zastupajući interese srpske čaršije nastojali da se približavanjem vladi ne kompromituju u očima srpske javnosti i srpske opozicije, pa su taktizirali između pristupanja i nepristupanja vladinoj koaliciji. Kako je najveći dio tačaka programa bio za austrougarsku upravu neprihvatljiv, to se pomenuta grupa od 12 srpskih poslanika odrekla svojih mandata jer nije bila spremna preći na stranu opozicije.

Po otpadanju srpskih poslanika Hrvatski i Muslimanski saborski klub izjavili su da stoje i dalje na stanovištu ranijeg zajedničkog programa. Međutim, oni su ujedno naglasili da samo njegove određene tačke za njih zadržavaju aktuelnost, dok su ostale tačke, većinom one koje su imale dalekosežniji politički značaj, označene kao sporedne. Inače, kada je riječ o radničkom pitanju aktuelan značaj zadržali su za njih jedino stavovi o prvenstvenom zapošljavanju domaćih radnika u rudarstvu i briga za izgradnju odgovarajućih seljačkih i radničkih kuća.⁷¹⁾ Međutim, radničko pitanje nije uopšte našlo mjesta u sporazumu o djelatnosti radne većine u Saboru koji je sklopljen 17.12.1913. između Hrvatskog i Muslimanskog kluba s jedne i ministra Bilinskog s druge strane. Jedino bi se i na radnike mogla odnositi obaveza vlade da će se što je moguće više uzeti u obzir domaći elementi "kod erarnih radova, liferacija i gradnji".⁷²⁾ Njen prvenstveni značaj je bio pak u tome da

⁷⁰⁾ Ibidem, str. 182.

⁷¹⁾ Vladin komesar za grad Sarajevo Collas Potioreku 11.11.1913, (KA N1 Pot. A3 Fasz.2, br. 518).

⁷²⁾ PVM Pot.XXX/1913, str. 25-29. (KA N1 Pot. A3 Fasz.5.)

se domaćim kapitalističkim elementima osigura učešće u realizaciji velikih investicionih projekata, prije svega kod gradnje željeznica u Bosni i Hercegovini, za što su vršene pripreme u godinama pred izbijanje Prvog svjetskog rata.

Pitanja koja bi se odnosila na radnike ili radno zakonodavstvo nisu bila uopšte spomenuta ni u programu za osnivanje nove Srpske narodne stranke, lojalne prema režimu, niti u sporazumu koji su njeni lideri dr Danilo Dimović i dr Milan Jojkić sklopili 8.11.1913. sa ministrom Bilinskim. Pomenutim sporazumom bilo je osigurano učešće Dimovićeve Srpske narodne stranke u vladinoj većini, dok se najznačajniji ustupak uprave sastojao u obećanju da će se za polovinu smanjiti kamate na zajmove uzete za otkup kmetova. To je bila i najvažnija tačka Dimovićevog političkog programa.

Izvjeshni stavovi koji se odnose na radničko pitanje bili su sadržani u "Nacrtu programa" grupe "Otadžbina", koji je iznesen na skupštini u Banjaluci 21. aprila 1914. godine. Riječ je bila o nastojanju da se nakon raspada Srpske narodne organizacije, koju su činili heterogeni elementi, konstituiše moderna srpska politička stranka. Pod vođstvom dr Đorđa Lazarevića ona nije pretendovala da bude sveobuhvatna narodna organizacija nego je prvenstveno htjela da predstavlja "malog čovjeka" i njegove interese. Zato su u "Nacrtu programa", uz zahtjeve za široku demokratizaciju cjelokupnog političkog sistema i traženje da "Bosna i Hercegovina postanu upravna oblast sa svim obilježjima države, ravnopravne objema državnim polama Monarhije" u centru pažnje bili rješenje agrarnog pitanja i uopšte interesi seljaka i ostalih sitnih sopsstvenika na selu i u gradu. U pogledu radnika predviđalo se da stranka traži da se provede potpuno osiguranje fabričkih, zanatlijskih i zemljoradničkih radnika i zanatlija za slučaj nesreće, bolesti, starosti i smrti. Osim toga, stranka je smatrala da radnicima treba dati potpunu slobodu koalicije kako bi mogli pomoću svojih stručnih organizacija raditi na popravljaju svog položaja. Žene i djeca trebalo je da budu zaštićeni naročitim zakonskim propisima o radnom vremenu.⁷³⁾ "Nacrt programa" grupe "Otadžbina" imao je određene sličnosti sa programom grupe Lazara Dimitrijevića iz 1907. (program Srpske samostalne stranke). U oba programa Srbi i Hrvati su tretirani kao jedan narod, a centralni problem bilo je rješenje agrarnog pitanja i formulisani su određeni zahtjevi u prilog radnika. Takođe u oba programa bio je akcenat na širokoj autonomiji gradskih i seoskih opština i reformi poreza (smanjenje indirektnih poreza i progresivno oporezivanje kod direktnih poreza.⁷⁴⁾ Međutim, postojala je suštinska razlika između ovih političkih grupa. Dimitrijevićeva Srpska samostalna stranka bila je izrazito

⁷³⁾ B. Č u b r i l o v i ć, op. cit. str. 199-206.

⁷⁴⁾ K. K a s e r, *Die politik der Serben ...*, str. 176-178.

prorežimska, dok je grupa oko "Otadžbine", kako pod vođstvom Petra Kočića tako i docnije kad joj je bio na čelu dr Đorđe Lazarević nalazila u opoziciji prema režimu. Ipak i ona je pored verbalnog radikalizma, kojim se često odlikovalo pisanje "Otadžbine", u određenim prilikama vodila umjerenu politiku. Na kraju opredijelila se za "sitni politički rad u narodu", ostavivši po strani u legalnoj svojoj djelatnosti krupna politička pitanja. Međutim, grupa nije dospjela da se profilira u sitno-buržoasko-seljačku stranku niti je dobila širu podršku seljaštva. Ona u praksi nije uspjela preći ni uske nacionalne okvire i ostala je samo jedna demokratska struja u srpskoj građanskoj politici.

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine od samog početka je osuđivala one političke snage koje su u ljeto i jesen 1913. radile na stvaranju saborske većine. Za bosanske socijaldemokrate to nije bila radna nego reakcionarna vladina većina. Ovoj problematici oni su posvetili i posebnu skupštinu, koja je 21.septembra 1913. održana u Sarajevu u prisustvu oko 500 ljudi, među kojima je bio i izvjestan broj sarajevskih Muslimana. Socijaldemokrati očito nisu uzimali ozbiljno političke, ekonomske i socijalne odredbe Srškićeva programa a njegov zahtjev za izmjenu izbornog reda na interkonfesionalnoj osnovi označili su da predstavlja samo sredstvo za osiguranje radne većine i suzbijanje svake opozicije. Oni su se ponovo izjasnili protiv eventualnog osnivanja radničke kurije i u skladu sa svojim programom pozvali su sve stranke da se založe za uvođenje opšteg, jednakog, tajnog, direktnog i proporcionalnog prava glasa, proširenje ustavnih sloboda i obligatni otkup kmetova. Pri tome su naglašavali da socijaldemokratija nije protiv Muslimana nego samo protiv feudalizma. Takođe su oštro kritikovali proglašenje izuzetnih mjera u maju 1913. godine. Zanimljivo je da su ovoj socijaldemokratskoj skupštini prisustvovala i trojica građanskih opozicionih poslanika, i to dvojica hrvatskih poslanika dr Luka Čabrajčić i Đuro Džamonja, i jedan srpski poslanik, Vasilj Grđić, pripadnik grupe oko lista "Narod". On je na skupštini uzeo i riječ. Vasilj Grđić se saglasio sa socijaldemokratskim govornicima Savom Kaporom i Sretenom Jakšićem i izjavio da "srpski narod sa socijaldemokratijom ima u Monarhiji zajednički fundamentalni program, a to je da sruši apsolutizam, klerikalizam i mračnjaštvo."⁷⁵⁾

Međutim, ni ovaj put kao ni ranije nije moglo doći do akcionog jedinstva između socijaldemokrata i građanske opozicije. Za razliku od prilika u nekim evropskim, pa i u našim zemljama, u Bosni i Hercegovini nisu postojali uslovi za saradnju socijaldemokrata sa građanskim

⁷⁵⁾ Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija 21.9.1913, prilog: izvještaj policijskog pristava Troyera o skupštini socijaldemokrata (Pr BH 1351/1913).

strankama na planu nacionalne politike. Razlozi za to leže u objektivnom položaju bosanske socijaldemokratije i nacionalnim i političkim okvirima u kojima je ona djelovala. U svojoj politici bosanska socijaldemokratija je u ime socijalističkih principa i čiste klasne borbe napadala buržoaziju i njene političke stranke.⁷⁶⁾ S druge strane, posebna prepreka za saradnju sa građanskim političkim snagama bila je u tome što su one ispoljavale nacionalnu uskogrudost a često i isključivost u bosanskoj višenacionalnoj sredini. Uz to je bio jak uticaj konzervativnih i klerikalnih elemenata u političkom životu uopšte. Zato je umjesto političke saradnje dolazilo samo do određenih povremenih kontakata između socijaldemokrata i pojedinih opozicionih građanskih poslanika.

Konfrontacija bosanske socijaldemokratije sa konzervativnim građanskim snagama zaoštrila se pred Prvi svjetski rat. Stalno su bili na dnevnom redu sukobi sa "Hrvatskim dnevnikom" i "Srpskom riječi", posebno sa ovom posljednjom nakon početka balkanskog rata. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je u duhu stavova Bazelskog kongresa II internacionale i svoje cjelokupne ranije antiratne politike energično osudila rat koje su povele balkanske monarhije protiv Turske.⁷⁷⁾ Protestujući protiv ratnih krvoprolića ona je isticala stanovište da balkanski narodi treba da se oslobode ne ratom već revolucijom i da stvore balkansku federativnu republiku. Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je istovremeno bila i protiv intervencije Austro-Ugarske i njenog eventualnog napada na Srbiju i Crnu Goru. Zbog toga je i došla pod udar iznimnih mjera i bila raspuštena za vrijeme skadarske krize. Međutim, i pored određenih suštinskih previda i doktrinarne jednostranosti u antiratnoj internacionalističkoj orijentaciji bosanskih socijalista, nije se od njih u tadanjim prilikama moglo očekivati da zauzmu drugačije stanovište, a da ne rizikuju svoju klasnu poziciju i postanu privjesak građanske politike, kao što su to i postali "Zvonaši".⁷⁸⁾

U periodu, u kojem je djelovao bosanskohercegovački sabor od 1910. do 1914, nije učinjen značajniji pomak u pravcu poboljšanja položaja radnika i na rješavanju socijalne problematike uopšte, mada su građanski političari ovu problematiku povremeno aktualizirali. Neki od njih su se docnije u novostvorenoj jugoslovenskoj državi 1918, kad više nije bila u pitanju strana vlast, eksponirali kao izraziti protivnici socijalnih i političkih zahtjeva radnika i radničkog pokreta uopšte.

(Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 22, 1986, str. 25-61)

⁷⁶⁾ Up. E. R e d ž i ć, *Austromarksisizam i jugoslovensko pitanje*, Beograd 1977, str. 354-355.

⁷⁷⁾ O antiratnoj politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine vidi N. B a b i ć, op. cit. str. 122-129, 157 i dalje.

⁷⁸⁾ Vidi B. Đ u r đ e v, *Akciono jedinstvo "Mlade Bosne" protiv austro-ugarske okupacije*, Pregled 7-8/1974, str. 804-805.